2021
№1

KAZAKHSTAN

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің Р. Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институты жанындағы Тарихи материалдарды
зерттеу бойынша республикалық ақпараттық орталығы

Республиканский информационный центр по изучению
исторических материалов при Институте востоковедения
им. Р. Б. Сулейменова Комитета науки Министерства
образования и науки Республики Казахстан

SHYGYS

МАЗМҰНЫ ✦ CONTENT ✦ СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Д. А. АЛИМОВА
Для чего нам нужны междисциплинарный синтез и трансдисциплинарность? Размышления узбекского историка 3

А. А. АБСАЛИКОВ
Сравнительный анализ «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина с рукописью «Мунтахаб ат-таварих» Натанзи в свете генеалогии Урус-хана 16

ALBERT FISCHLER
A la recherche du Bonheur. Réflexions comparées d'Al Farabi et de Diderot sur ce thème 24

Ә. ДЕРБІСӘЛІ
Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығындағы құнды мұра туралы жаңа деректер 30

Г. С. СУЛТАНГАЛИЕВА
Казахские шакирды в медресе г. Казани в конце XIX – начале XX в. (по материалам архивных документов Республики Татарстан) 38

З. Е. ИСКАКОВА, З. З. АДИЛОВА
Қазақ және үнді халықтарының дәстүрлі діни-философиялық негіздерге көзқарасы 46

Г. К. МУКАНОВА
Пионеры тибетоведения в Казахстане. Шокан Уалиханов 50

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЕ ВЕЛИКОЙ СТЕПИ

Абдалла Балхи. «Зубдат әл-асар».
Басылымға әзірлеген Д. Е. Медерова 61

«Та'рих-и Қашғар».
Басылымға әзірлеген Д. Е. Медерова 68

РЕЦЕНЗИИ

М. Х. АБУСЕИТОВА
Книга об Аттиле 80

Ж. ОШАН
Қытай қызыққан қазақ ғалымы 83

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

З. С. ТАБЫНБАЕВА
Научный семинар «Новые подходы в изучении архивных документов, письменных источников и артефактов» 89

Е. Қ. БЕЛГОЖА
«Рамазан Бимашұлы Сүлейменов – Қазақстандағы Шығыстану институтының негізін қалаушы» дөңгелек үстелі 93

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ 95

Алматы © Шығыс пен Батыс, 2021

Редакционная коллегия:

Абусеитова М. Х. – председатель (Казахстан)

Алимгазинов К. Ш. (Казахстан)
Алимова Д. А. (Узбекистан)
Анне-Мари Вильмено (Бельгия)
Байтанаев Б. А. (Казахстан)
Дербисали А. Б. (Казахстан)
Джин Нода (Япония)
Додхудоева Л. Н. (Таджикистан)
Жанаев Б. Т. (Казахстан)
Жумагулов К. Т. (Казахстан)
Зайцев И. В. (Россия)
Кусаинова Т. Ж. (Казахстан)
Масимханулы Д. (Казахстан)
Оразбаева А. И. (Казахстан)
Попова И. Ф. (Россия)
Самашев З. С. (Казахстан)
Смагулов Т. Н. (Казахстан)
Сулейменов О. О. (Казахстан)
Султангалиева Г. С. (Казахстан)
Табынбаева З. С. (Казахстан)
Токо Фудзимото (Япония)
Турдалиева Ч. Д. (Кыргызстан)
Ужкенов Е. М. (Казахстан)
Урсула Симс Уильямс (Великобритания)
Уяма Томохико (Япония)
Франсис Ришар (Франция)
Шаймарданова Н. Ж. (Казахстан)

Редакторы:
В. Корешкова, К. Смадилова
Корректор *Н. Садыкова*
Компьютерная верстка
В. Корешковой
Дизайнер *К. Карпун*

Адрес редакции:
г. Алматы,
Издательство «Шығыс пен Батыс».
050009, г. Алматы,
пр. Абая, 143, оф. 220.
Тел.: 394-40-45, 394-42-32

Журнал зарегистрирован Министерством информации Республики Казахстан в 2004 г. Свидетельство № 4881-Ж. Перерегистрирован Министерством информации Республики Казахстан в 2020 г. Свидетельство № KZ76VPY00027373

Подписано в печать 26.03.2021.
Формат 70 × 100 $^{1}/_{16}$. Уч.-изд. л. 8,1.
Усл. п. л. 6,5.
Тираж 500 экз.

Отпечатано в типографии «SERVIS PRINT»

ИСТОРИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Д. А. АЛИМОВА

ДЛЯ ЧЕГО НАМ НУЖНЫ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ СИНТЕЗ И ТРАНСДИСЦИПЛИНАРНОСТЬ? РАЗМЫШЛЕНИЯ УЗБЕКСКОГО ИСТОРИКА

> Лишь история способна объединить все науки о человеке, помочь им связать воедино их объяснения.
>
> *Фернан Бродель*

Методология исторической науки – крайне важное направление, без разработки которого невозможно самостоятельное развитие науки. Методология чрезвычайно многогранна, и одно из ее главных проявлений – это междисциплинарность, значение которой как фундаментального принципа научного познания прошлого чрезвычайно велико. Она присутствовала всегда, в любых исследовательских работах, в той или иной степени, независимо от того, осознавали ли это их авторы, ставили ли цель изучить проблему в контексте междисциплинарности. Это объясняется тем, что история не может обходиться без других наук. История развития жизни – это история всех сфер: экономики (включающей сельское хозяйство и индустрию), духовной жизни, культуры (религия, архитектура, наука, образование и т. д.). Аналогично, без истории не может обходиться ни одна наука, в противном случае она обречена на застой, потому что любое проявление жизни имеет своё прошлое. Другое дело – целенаправленное развитие ее методологии, чему мы, историки Центральной Азии, уделяем, к сожалению, мало внимания.

За последние десятилетия в отечественной исторической науке Узбекистана произошли заметные сдвиги. Несмотря на трудности, вызванные изменениями экономического, материального положения науки, за эти годы определились достижения, наиболее выраженные в таких сферах, как археология, источниковедение, искусствознание, история средневекового периода, история науки и т. д. Более базированными, целенаправленными и объективными стали исследования по той части истории, которая больше других подвергалась идеологической окраске. Это касается, прежде всего, колониального и советского периодов.

В академических изданиях сформировано более взвешенное, адекватное, сбалансированное отношение к историческим процессам этих периодов, негативного и позитивного содержания.

Более того, выпуск таких капитальных трудов, как «История государственности Узбекистана» (I том), «Хорезм в истории государственности Узбекистана», истори-

ко-этнологического исследования «Узбеки», новых изданий истории Узбекистана по периодам [1–4 и др.], показало научной общественности, что теория междисциплинарности целенаправленно используется историками.

Но тем не менее проблема остается еще нерешенной, так как в современной историографии налицо узкопроблемные подходы. Большинство авторов исторических трудов «варится в собственном соку», не видя за деревьями леса. Очень ярко такие подходы характеризовал Люсьен Февр ещё в 1933 году, критикуя обширный трехтомник «История с древнейших времен до 1918 г.», изданный группой эмигрантских историков во главе с Шарлем Сеньобосом и П. Милюковым. «Подобную систему я привык называть “комодной” – так мещанские семейки расфасовывают свои вещи по ящикам добрых красных комодов красного дерева. До чего же удобно, до чего практично! В верхнем ящике – политика: “внутренняя” – справа, “внешняя” – слева, никогда не спутаешь. Следующий ящик: в правом углу – “народные движения”, в левом – “организация общества”». В третьем ящике располагаются пресловутые три старушки, три, так сказать, сводные сестрички: сельское хозяйство, промышленность и торговля. А за ними следует литература и искусство» [5, с. 64]. Очень остроумное сравнение. И чем это не наша история? Разве у нас по-другому?

Причина этого в том, что большинство наших ученых не знают историю развития исторической научной мысли. Пренебрежительное отношение к специальности «историография» как к второстепенной сохраняется, к сожалению, и по сей день, и их не трогают вопросы новейшей методологии исторической науки, чем, собственно, и занимается историография. А ведь об этом, и особенно о методике междисциплинарности и её эффективных результатах, ведется достаточно широкая полемика в российской научной среде, и с ней легко ознакомиться. Начата же она и прекрасно представлена еще в работах представителей школы «анналов», в том числе Л. Февра, где идея междисциплинарного подхода – одна из центральных. Более того, междисциплинарный подход является ведущим исследовательским методом Ф. Броделя, величайшего французского историка XX века, издавшего прекрасные работы «Что такое Франция? Пространство и история» (М., 1994), «Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Часть I. Роль среды» (М., 2002), «Материальная цивилизация. Экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Том 1. Структура повседневности: возможное и невозможное» (М., 1986), которые переведены на русский язык.

Не вдаваясь в прошлое историографии, попытаемся разобраться, из чего состоит и должна состоять методология исторической науки, что должно помочь ей выйти из «комодной» формы. В первую очередь, это, конечно же, междисциплинарный подход.

Опираясь на известные теории относительно использования междисциплинарного метода, попытаемся представить возможности применения его к нашей отечественной истории. Опережая вопрос «Мы же не специалисты по другим наукам», отметим, что гуманитарные науки чрезвычайно близки друг к другу, и заинтересованному историку не составит тяжкого труда разобраться в проблемах смежных наук и привлечь результаты к своим исследованиям. Итак, в чем нуждается историческая наука для ликвидации поверхностности в изучении явлений, событий прошлого? В каких углубленных данных? Каких отраслей они касаются?

Историческая наука: содисциплинарность

Первоначально рассмотрим наиболее близкие к истории науки, и назовем это *содисциплинарностью*. Она действует внутри смежных специальностей. В отношении истории это археология, искусствознание, источниковедение, востоковедение, культурология, религиоведение, историография, самостоятельные науки, одновременно являющиеся частью истории, и узкоспециальные – нумизматика, дипломатика, эпиграфика, геральдика, палеография, метрология и др.

Археология. Археология занимает одно из первых мест, поскольку археологические исследования нередко позволяют определить социальные взаимоотношения народов в древности и средневековье.

В археологии практика тесно связана с теорией: история, можно сказать, добывающаяся из недр земли, при правильном сопоставлении, анализе и сличении с имеющимися письменными сведениями дает реальные сведения о социальной жизни общества. Конкретные материалы полевых исследований археологов помогают в определении времени и форм сложения семейных отношений, даты возникновения большой патриархальной семьи, позволяют судить о социальной иерархии общества. Особое значение при этом имеет изучение материалов погребений, которые, как известно, четко регламентированы по социальным группам: царские погребения, погребения родовой аристократии, погребения низовых социальных групп. Достаточно хорошо отражены в археологических работах социально-гендерные вопросы. Археологические исследования дают весьма ценную информацию о положении женщины в семье и обществе. Замечательным примером стала попытка реконструкции форм социального строя по курганным материалам скифского времени, сделанная А. Д. Грачом еще в 1975 году [6].

Раскрытие археологами настенных изображений (например, Афрасиабских) дает представление не только о социальном уровне определенного слоя населения, хозяйственных и общественных укладах, но и предоставляет сведения об этнических и антропологических признаках, культуре, торговле, религии и дипломатических отношениях с другими странами. Археологические данные в соотношении с антропологическими исследованиями позволяют определить контуры возрастных характеристик, что, в свою очередь, дает дополнительные сведения для освещения социальных вопросов.

В Узбекистане огромное количество примеров историко-археологических исследований. Это прежде всего касается древнего и средневекового периода истории. Одним из современных примеров можно назвать «Очерки истории государственности Узбекистана», труды Э. В. Ртвеладзе «Великий Шелковый путь», «Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии», «Историческое прошлое Узбекистана», «Великий индийский путь» [7–10] и др.

Однако наши наблюдения показывают, что, к сожалению, не все археологи способны на исторические заключения. Тем не менее, у археологии нет другого выхода, ее данные служат истории. И их необходимо дополнять данными письменных источников, чему, в свою очередь, служит источниковедение.

Искусствознание. Что касается искусствознания и культурологии – это неотъемлемые части истории, её плоть и кровь, свидетельство эпох возрождения и разви-

тия. Историю культурного ренессанса периода Амира Темура и Темуридов объясняют и доказывают именно эти направления науки. Законченная группой историков, археологов и искусствоведов монография «История Узбекистана периода Амира Темура и Темуридов» – последнее современное свидетельство этого. Историк культуры, искусствовед, каким бы видом искусства ни занимался, обязан знать историю, потому что невозможно определить степень развития культуры и искусства, например, архитектуры, ремесел, художественного искусства, без знания исторической, политической и даже экономической обстановки изучаемого периода. Узбекистанское искусствознание очень историзировано, и в этом его особенность. Работы А. Хакимова, Э. Гюль, З. Рахимовой свидетельствуют о понимании методов междисциплинарности [11–15].

Историография. Дисциплина, с которой начинается любая исследовательская работа – это историография. Здесь не нужно и говорить о взаимосвязи ее с историей. Как считала М. В. Нечкина, одна из основоположников историографического направления в СССР, без истории мысли «наука превращается в груду фактов, а история науки – в простую библиографию предмета» [16].

Развитие исторической мысли часто связано и соседствует с культурными стереотипами, политическими страстями, корпоративной этикой, социальными интересами. Поэтому и историография должна изучаться на междисциплинарном уровне. Без информации и анализа политической ситуации, социально-культурных процессов, идеологии трудно объяснить, почему и каким направлениям исторической науки отдавались приоритеты на определенных отрезках времени.

Без историографического анализа невозможно определить, правильно ли историк рисует картину прошлого. Чтобы выйти на объективный его вектор, необходимо знать, что думали и как видели это событие другие историки, соотечественники, несоотечественники, и почему.

Источниковедение. Об источниковедении тоже не приходится много говорить, поскольку без результатов этого направления вообще невозможно написать историю. И это относится не только к медиевистике, изучающей историю средневековья, но и к более ранним и поздним периодам истории.

Узбекистанскими востоковедами сделано многое в этом направлении. Выявлено и изучено огромное количество источников, касающихся двух среднеазиатских ренессансов, которые служат базой для выработки новых подходов к истории IX–XV веков и подтверждают, что этот регион занимал одно из ведущих мест в мире в области науки, образования и в целом культуры [17–28].

Однако при такой развитости источниковедения медиевистики, источниковедение периода ханств, колониального и советского времени терпит период застоя. К сожалению, в данное время прошлая традиция создания сборников документов Центральным госархивом Узбекистана прервана. Правда, приятным исключением является публикация двухтомного издания «История образования в архивных источниках (по материалам ЦГА РУз)», выпущенного коллективом отдела историографии Института истории с Центральным государственным архивом Республики Узбекистан [29].

Работа над выпуском подобных трудов, на мой взгляд, мобилизует и показывает, что историки стоят на позициях объективного подбора источников. Что касается смежных дисциплин, точек соприкосновения их с историей не счесть.

Экономика. Жизненно важная проблема, конечно, это – экономика. Хронологический, сопоставительный анализ развития ее сфер в региональном, внутрирегиональном, мировом и общепланетарном масштабах, а также мини- и макситерриториях, городе, деревне, районе, отраслевых направлениях в контексте истории позволяет понять причины развития или упадка государства. Экономика во все периоды связана с геополитикой, поскольку все государства зависят друг от друга в этой сфере. Как писал Ф. Бродель, «экономическая история – это вся история мира, но рассмотренная под определенным углом зрения. Экономическим» [30].

По сути, что такое экономика? Это хозяйственный уклад, способ обеспечения жизни (и, как говорят этнологи, обеспечение человека «пищей, жилищем и одеждой»), история физической и умственной деятельности человека по жизнеобеспечению, которая иногда приходится на кризисные моменты, а иногда имеет период расцвета и упадка. И она связана и зависит от многих сфер: урожайности, климата, войн, управления государством, степени развития науки и т. д.

Как видим, здесь вся палитра истории. И кто, как не историк, должен разбираться в этом? Но это, конечно, не значит, что он может заменить экономиста. Экономический анализ, сделанный специалистами, расширяет кругозор историка и углубляет причинно-следственные познания. Экономика, в свою очередь, как материальная цивилизация, особенно рыночная экономика, нуждается в историко-сравнительном анализе. Здесь нет цены архивным документам.

Представьте, что пережило народное хозяйство Мавераннахра после захвата его войсками Шейбани-хана в XVI веке. Вытоптанные поля, разрушенные города! Экономика пришла в упадок. Но выйти из положения помогли базары. Сюда хлынула степная продукция, и начался активный вывоз городских товаров потребления. Экономика заработала. Представьте рынки XIX века по описаниям Скайлера. Что случилось за эти три века, как изменилась конъюнктура рынка? Его структура, социальный базис? К чему привело завоевание региона Российской империей? К гибели каких отраслей экономики? Как отразилось это на развитии местных ремесел? Что дало фабричное производство?

Чтобы ответить на эти вопросы, надо развивать экономическую историю. Одна из главных тем в историографии Узбекистана – это история городов, это направление всегда было актуальным. Города, как аккумулирующие экономические центры, создавали целостность страны и экономики, определяли новое качество, концентрируя в себе историю. По этой теме издано множество публикаций. Но нет здесь главного – историко-экономического анализа, хотя статданных предостаточно.

Психология. Какое может быть сотрудничество между столь разными, на первый взгляд, специальностями, как история и психология? В действительности проблема состоит из двух частей:

1) изучение психологии общества того или иного периода, руководителей государств, лидеров народных движений (восстаний, партий, просветительских движе-

ний), а также вариаций их поведения играет большую роль в объективном воссоздании исторических событий;

2) сотрудничество истории и психологии необходимо и в контексте методологических подходов самих историков. Как правильно пишет российский историограф Б. Г. Могильницкий, «только оно может покончить с психологическим анахронизмом, по определению Февра, самым худшим из всех, самым коварным и непростительным, свойственным людям, которые проецируют в прошлое самих себя, со всеми своими чувствами, мыслями, интеллектуальными и моральными предрассудками, открывая в исторических персонажах черты, которыми сами их и наделили» [31]. Оказывается, психология, внедренная в историю, может сильно влиять на объективное ее толкование. Именно поэтому в междисциплинарном синтезе психология занимает важное место.

Как писал Л. Февр, «…ни механизмы общественных учреждений, ни идеи той или иной эпохи не могут быть поняты и разъяснены историком, если он не охвачен первоочередной заботой…: стремлением увязать, соизмерить каждую совокупность условий существования данной эпохи со смыслом, который вкладывают в свои идеи люди этой эпохи» [5, с. 7]. Проще говоря, без психологического анализа невозможно объяснить ни одно историческое событие. Значит, прав был Л. Февр, говоря, что «психология является основой основ работы каждого историка» а не «болезненной грезой» [5, с. 125]. Не следует забывать и об информационном поле, которое интенсивно развивается и через психологию влияет и на историческое сознание людей.

Социология. Чем может помочь истории социология? Она призвана способствовать раскрытию социальной истории. Это неразрывное целое, формирующее целую отрасль исторической науки.

У нас социальная история стоит на самых низших ступенях научного развития. Причина, наверное, в том, что у нее не было базы ввиду закрытости многих тем в советское время. Методологические проблемы изучения социальной истории не были четко отработаны, и, как и вся историческая наука, она основывалась на марксистско-ленинской теории классов.

Нельзя сказать, что ничего не сделано узбекскими историками в этом направлении. Особого внимания заслуживают работы Р. Г. Мукминовой, которая своими работами смогла в столь сложной области, как медиевистика, через источники, вывести на первый план социальную историю как научное направление [32, с. 15].

С точки зрения социальной истории самым привлекательным, из четырех томов, изданных в 60-е годы, является второй том, «История присоединения (заметим изменение термина «завоевание» на «присоединение») узбекских ханств к России до Великой Октябрьской социалистической революции» [33, с. 147–220]. Глава «Социально-экономические отношения в Узбекистане в начале XX века» написана достаточно адекватно на серьезном документальном материале с характеристикой хозяйств, земель, социальной структуры населения, уровня доходов, анализом ремесленного производства, рынка сбыта и т. д.

Социальные вопросы колониального периода были освещены в ряде публикаций в советское время, но преимущественно в контексте ремесла. В целом же со-

циальные вопросы и колониального и советского периодов рассматривались исключительно в контексте двух направлений: 1) экономики, 2) идеологии.

Надо сразу отметить, что в изучении современности в советский период решающей базой была пусть еще слабая, но социологическая школа, благодаря конкретным исследованиям, через которые мы имеем некоторые представления о социальной истории общества советского периода.

В период независимости были защищены две докторские диссертации: Н. А. Абдурахимовой по колониальному периоду [34] и Ф. Набиева о первых десятилетиях советской власти в Туркестане [35]. Обе работы содержат полноценные социальные характеристики.

Последним достижением в этой области является монография «Узбеки» [4], где освещены все стороны социальной жизни узбекского народа. Нельзя, конечно, не отметить и изданную в 2012 году монографию «История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.)», где, в отличие от других трудов такого рода, затронуты социальные вопросы этого периода: быт, повседневная жизнь и материальная культура, социальный состав населения и др., хотя эти вопросы здесь носят описательный характер [2].

Что же касается современности, то следует отметить, что в контексте изучения социальных проблем здесь сделано достаточно много, от социального уровня жизни населения до социального маркетинга. И в этом большая заслуга социологов, которые имеют свои точки опоры в виде кафедр и центров в различных образовательных и научных учреждениях. В качестве примера можно привести диссертации М. А. Ризаевой «Социальные аспекты оптимизации семейно-брачных отношений в Узбекистане» [36] и Н. М. Латиповой «Роль молодых специалистов в трансформации социальной структуры узбекистанского общества» [37], которые являются ярким свидетельством результативности работ социологов в области социальных проблем. Однако социологи современности почти не обращаются к истории, хотя компаративный анализ очень эффективен для объективных выводов.

Социология чрезвычайно важна для социальной истории Узбекистана поздних периодов, этнологии, и она является важнейшим компонентом междисциплинарности. Однако у нас пока нет полноценных монографических изданий, основанных на таком опыте.

В этом отношении следует обратить внимание на возрастающий опыт коллег из ближайших стран, в частности России. В качестве замечательного примера приведу двухтомную монографию Б. Н. Миронова «Социальная история России. Генезис личности демографической семьи, гражданского общества и правового государства», изданную в Санкт-Петербурге в 1999 году и представляющую собой крупнейший мегапроект по социальной истории России [38, с. 117; 39, с. 568].

Анализ этой проблемы позволил нам выявить проблемы социальной истории, нуждающиеся в изучении с помощью социологии:

I. Общее населениеведение. Структура общества.

1. Основные социальные организации (или институты и их модели): а) городского населения, б) крестьянства.

2. Модели интеллектуальной общности. Особенности развития интеллектуального сословия.

3. Городская элита: управление, предпринимательство, просветительские и политические организации.

4. Духовность: уламо и фузало – противостояние или…?

5. Бедные и богатые.

II. Демография, семья.

1. Демографический менталитет: брачность, рождаемость, смертность.
2. Типология семей, внутрисемейные отношения.
3. Индивид в семье.
4. Семья и национальность.

III. Основные правовые системы. Гражданское право. Человек в правовой системе.

1. Субъект и его знание права. Субъект и преступление.
2. Наследственное право. Имущественное право.
3. Преступление и наказание.

IV. Управленческая система от государства до чиновника.

1. Иерархия чиновничьего сословия.
2. Чиновник в сословном типе.
3. Чиновник и люд (граждане): система взаимоотношений.
4. Чиновник и его семья.

V. Труд и производство.

1. Труд на земле: земельные сословия.
2. Формирование общественного производства и его участники.
3. Труд, производство, государство: взаимоотношения.

Образование в социальной истории: степень, уровень, значение. Социальная история в статистике.

География. В контексте междисциплинарности нельзя не сказать и о географии. Чтобы показать значение географии для истории, достаточно взять какой-нибудь ее компонент, например, море, рассмотреть его местонахождение и распространение, ареал прилегающих к нему стран, пользующихся его дарами, развивающими морские технологии (пароходство, например), а самое главное – живущих на этих территориях народов. Знаменитый труд Ф. Броделя «Средиземное море и средиземный мир» – отличный пример историко-географического труда.

«Этот мир, – пишет Ф. Бродель, – с различными границами, густонаселенный и разнообразный, … представляет нечто единое благодаря живущим в нем людям, благодаря сплаву различных исторических пластов» [40, с. 323]. Это единство и есть физико-географическое единство. Объединительным фактором он называет и

климат, который приводит к «общему знаменателю ландшафты и жизненные устои» [40, с. 323]. Мы можем адекватно рассуждать и о горных особенностях земли, долинах, реках, в контексте жизненных условий людей, и о том, как география влияла на их изменения.

Иначе говоря, за историей человека стоит географическая среда – этот изменчивый, навязчивый мир, зачастую не зависящий от деятельности людей. Наряду с политическими и историческими событиями происходит давление природы на человека и человека на природу, и это не может быть рассмотрено отдельно от социальной жизни. Объяснение этому находит историческая география.

К сожалению, у нас об этом не думают. Интересно было бы узнать, какую роль играли географо-климатические и биологические условия, окружающая природная среда в многочисленных завоеваниях Центральной Азии и в период Ахеменидов, и в период Александра Македонского, арабов, монголов и Российской империи. Хороший вопрос и проблема, которую нужно изучать, возможно, в мировом масштабе.

История и пространство, их взаимовлияние, изменение географической среды в результате войн – это актуальная тема для современных исследователей.

Политология. Возможно, в практику междисциплинарности стоит включить и другие общественно-гуманитарные науки, в частности политологию, демографию. Но нам представляется, что история, как некогда говорил один из апологетов марксизма, «самая политическая из всех политических наук». Она сама по себе включает много политики, потому что почти половина нашей истории – это становление, развитие и разрушение государств. И это политическая история, которой у нас предостаточно. Возможно, конечно, использование определенных методов политологии, но история – это прошлое. Всякие дефиниции типа «современная история», на наш взгляд, ненаучны и неправомерны. История и современность – слова, которые могут стоять рядом, но как понятия – нет. Современность – это то, что станет историей, но история современностью – никогда.

Трансдисциплинарность. Все остальные науки, на мой взгляд, не общественные, тоже могут сотрудничать с исторической. Это открывает возможности решения комплексных проблем природы и общества и его прошлого. И это уже относится к трансдисциплинарности. Значений этого слова несколько [41]. Но на наш взгляд, приемлемо его понимание как метода исследования окружающего мира на основе многих наук, и общественных, и технических.

Очевидная целесообразность использования трансдисциплинарности позволила считать ее одним из основных способов решения сложных многофакторных проблем XXI века. Об этом свидетельствует текст Всемирной декларации о высшем образовании для XXI века. Декларация была принята участниками Международной конференции по высшему образованию, состоявшейся в октябре 1998 года в Париже, в Штаб-квартире ЮНЕСКО. Статьи 5 и 6 Декларации содержат рекомендации – поощрять трансдисциплинарность программ учебного процесса и учить будущих специалистов использовать трансдисциплинарный подход для решения сложных проблем природы и общества [42].

Накануне этой конференции, в мае 1998 года, под эгидой ЮНЕСКО в Руайомонском аббатстве (Париж, Франция) был проведен симпозиум по трансдис-

циплинарности. Итоговые документы симпозиума закрепили понимание сути трансдисциплинарности. «Мультидисциплинарный и междисциплинарный подходы не являются средствами эффективной защиты от продолжающейся в настоящее время фрагментации знаний, поскольку через простое сопоставление или сборку дисциплинарных подходов они не достигают той глубины «интеграции» фундаментального единства, лежащего в основе всех форм знаний. Их концептуальные и методологические инструменты должны быть переосмыслены. Трансдисциплинарность изначально задумана как метаметодология, поэтому трансдисциплинарный подход принимает в качестве объекта именно те разные методики различных дисциплин только для того, чтобы “преобразовать” и “превзойти” их» [43, с. 37–38].

Что же применительно в отношении исторической науки? Конечно, в первую очередь данные науки, касающиеся окружающей среды и взаимодействия с ней человека. Это биология, геология, минералогия. Для всех направлений истории полезен математический анализ, так удачно использующийся первопроходцем в этой области, российским историографом Д. Ковальченко. На наш взгляд, астрономия, химия, медицина, их базисные основы развития тоже невозможны без исторического анализа. В Узбекистане эти направления успешно развиваются востоковедами, имеющими базовое техническое образование [25, 26]. Нельзя представить, как можно изучать, например, работы А. Беруни «Минералогия», «Горные богатства Средней Азии» или Мирзо Улугбека об астрономии, не имея знаний в этой области. Таких примеров масса. Следует отметить, что это самые сложные участки исторической науки в контексте трансдисциплинарности.

Итак, мы поняли, что междисциплинарность – это методологический плюрализм, в центре которого стоит история. Он имеет множество направлений, история может сотрудничать с любыми науками. Однако не существует единой модели междисциплинарного синтеза, как не может быть и единого набора участвующих в нем дисциплин. Историк сам, исходя из научных потребностей, выбирает те направления науки, которые нужны ему для наиболее полного раскрытия исторического объекта. Следует отметить и то, что междисциплинарный подход в любом наборе дисциплин полезен как для макроистории, так и для микроистории.

Это естественно, когда это касается сходных дисциплин. Но когда интерес выходит за рамки общественных наук, то в работу включается трансдисциплинарность, которая дает неповторимые результаты для исторических исследований, и если они будут отвечать этим поставленным задачам, мы сможем с полным основанием сказать, что наша история – это «полифония слаженного ансамбля всех наук о человеке». Идеальная история общества (не в смысле позитива, а в плане научного оснащения) создается в окружении других наук. История – это ядро солнца, остальные науки – её лучи, и одно не жизнетворно без другого. И если мы хотим иметь полноценные и объективные исследования, мы должны наши работы основывать на этих методах. Понимая это, мы должны глубже заниматься методологией исторической науки, и она должна стать главенствующей и в образовательном процессе, так как историк со студенческой скамьи должен учиться этим азам исторических знаний.

Литература

1. История государственности Узбекистана. Т. 1. Вторая половина II тысячелетия до нашей эры – III век нашей эры. – Ташкент: Узбекистан, 2009.

2. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). – Ташкент: Фан, 2012.

3. Хорезм в истории государственности Узбекистана. – Ташкент: Ўзбекистон файласуфлар жамияти, 2013.

4. Узбеки. Серия «Народы и культуры». – М.: Наука, 2011.

5. *Февр Л.* Бои за историю. – М., 1991.

6. *Грач А. Д.* Принципы и методика историко-археологической реконструкции форм социального строя (по курганным материкам скифского времени Казахстана, Сибири и Центральной Азии) // Социальная история народов Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 158–189.

7. *Ртveладзе Э. В.* Великий Шелковый путь. Энциклопедический словарь. – Ташкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1999.

8. *Ртveладзе Э. В.* Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии. – Изд. 2-е, дополненное. – Ташкент, 2008.

9. *Ртveладзе Э. В.* Историческое прошлое Узбекистана. – Изд. 2-е, дополненное. – Ташкент: San'at Jurnali, 2009.

10. *Ртveладзе Э. В.* Великий Индийский путь. – СПб., 2012.

11. *Ҳакимов А.* Ўзбекистон бадиий кулолчилик мактаблари // Восток. – Тошкент, 1999. – № 1. – 76–79-б.

12. *Ҳакимов А.* Бойсун каштаси // Мозийдан садо. – 2004. – № 1. – 2–7-бб.

13. *Ҳакимов А.* Тошкент халқ ҳунармандчилиги // Мозийдан садо. – 2007. – № 2. – 8–14-бб.

14. *Хакимов А., Гюль Э.* Байсун: атлас художественных ремёсел. – Ташкент, 2006.

15. *Гюль Э.* Ҳунармандчилик анъаналарини сақлаб // Санъат. – 1999. – № 2.

16. *Нечкина М. В.* История (некоторые методологические вопросы истории исторической науки) // История и историки. Историография истории СССР. Сборник статей. – М., 1965. – С. 8.

17. *Каримова С.* The Study of Islamic Manuscripts in Uzbekistan: Results and Tasks // Asian Research Trends. New Series. № 5. – Published by The Toyo Bunko, 2011. – P. 35–57.

18. *Каримова С.* Центральная Азия как локальный климат в истории науки // Известия Национального центра археографии и источниковедения. – Астана, 2011. – № 1. – С. 74–83.

19. *Каримова С.* Абу Али ибн Сино // Буюк аждодларимиз. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2011. – 76–95-бб.

20. *Абдуҳалимов Б., Каримова С.* Тарихимизнинг буюк сиймолари // Соҳибқирон Амир Темур. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 3–16-бб.

21. *Баходиров Р. М.* Сочинение ал-Хорезми «Мафатиҳ ал-улум» как источник по классификации наук // Известия национального центра археографии и источниковедения. – Астана, 2011. – № 1. – С. 62–74.

22. *Баҳодиров Р. М.* Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг фалсафий қарашлари ва унинг илмлар таснифи масаласига ёндашуви // Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикри тарихида илмий-маърифий ғоялар. – Тошкент, 2011. – 98–129-бб.

23. *Кориев О.* Особенности научного наследия ученых Ферганской школы фикх // Тюркология. – № 2. – Туркестан, 2013. – С. 154–159.

24. *Баходиров Р.* Рукописные произведения ал-Фараби и Ибн Сины о классификации наук // Мирас. – Ашгабад, 2013. – № 2. – С. 38–55.

25. *Аҳмедов А.* «Мирзо Улуғбек» «Зижи» ҳақида баъзи янги мулоҳазалар // Марказий Осиё халқлари манбашунослиги ва тарихнавислиги масалалари. – 2013. – № 5. – 78–83-бб.

26. *Аҳмедов А.* Достижения мирового значения в области математики и астрономии ал-Хорезми, Беруни и Улугбека // Sharqshunoslik. – 2015. – № 2, 3. – 14–19-бб.

27. *Бўриев О.* Моваройуннаҳр олимларининг географик тадқиқотлари // Шарқ машъали. – 2014 йил. 2-сон. – 50–53-бб.

28. Абу Райхан Беруни. «Памятники минувших поколений» // Подготовка к изданию, предисловие, комментарии и указатели А. Ахмедова. – Ташкент: Фан, 2015. – 663 с.

29. История образования в архивных источниках (по материалам ЦГА РУз). Сборник документов. Т. I (1867–1917). – Ташкент: Yangi nashr, 2015. – С. 204; Т. II. (1917–1991). – Ташкент: Yangi nashr, 2015. – С. 504.

30. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация. Экономика и капитализм. XV–XVIII вв. Т. 1. Структура повседневности: возможное и невозможное. – М., 1986.

31. [Электронный ресурс]. http://www.eidos.ru/journal/2008/0516-2htm

32. *Мукминова Р. Г.* Социальная дифференциация населения городов Узбекистана. – Ташкент, 1985.

33. История Узбекской ССР. Т. II. – Ташкент: Фан, 1968.

34. *Абдурахимова Н. А.* Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – начале XX в. Дисс. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – Ташкент, 1994.

35. *Набиев Ф.* Проблемы и противоречия социальной политики в Туркестане (1917–1924 гг.). Дисс. на соискание ученой степени доктора ист. наук. – Ташкент, 1995.

36. *Ризаева М. А.* Социальные аспекты оптимизации семейно-брачных отношений в Узбекистане. Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата соц. наук. – Ташкент, 2009.

37. *Латипова Н. М.* Роль молодых специалистов в трансформации социальной структуры Узбекистанского общества. Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидат соц. наук. – Ташкент, 2009.

38. *Миронов Б. Н.* Социальная история России. Т. 1. – СПб., 1999.

39. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). В 2 т. – 2-е изд., испр. – СПб., 2000.

40. *Бродель Ф.* Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. Ч. I. Роль среды. – М., 2002.

41. [Электронный ресурс]. http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_synonims/239043/

42. UNESCO on the World Conference on Higher Education (1998). Higher Education in the Twenty-First Century: Vision and Action. Available: http://perso.club-internet.fr/nicol/ciret/english/charten.htm

43. Transdisciplinarity: Stimulating Synergies, Integrating Knowledge Division of Philosophy and Ethics UNESCO, 1998. Available: http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001146/114694eo.pdf

Мақалада тарихнама ғылымының әдіснамасының мәселелері, сабақтас қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың мәліметтерін қолдана отырып, тарихты пәнаралық байланыста зерттеу қажеттілігі талданады. Автор Өзбекстанда осы бағытта жасалған жұмыстарды қысқаша тұжырымдайды, сонымен қатар авторлары «есік-терезесін тарс бекітіп алған» проблемалық тар тәсілдерді сын тезіне алады. Мұның себебін мақала авторы «тарихнама» мамандығын екінші деңгейлі деп санайтын ұстанымнан іздейді. Мақалада археология, өнертану, экономика, психология, тарихнама, деректану, әлеуметтану және т. б. сияқты гуманитарлық ғылымдардың тарихпен сабақтасу мүмкіндіктері қарастырылған. Техникалық ғылымдардан, мысалы, математика және т. б. ғылымдардан алынған мәліметтерді тарихи зерттеулерде қолдану мәселесіне, яғни транспәндік мәселеге көп көңіл аударады. Бұл мәселені талдау арқылы автор пәнаралық байланыста зерттеуді қажет ететін бірқатар тарихи тақырыптарды зерттеушілерге ұсынады.

In the article there have been analyzed the issues of the methodology of historiographic science, the necessity of research of the history in the context of interdisciplinarity with the inclusion of data from related social sciences and humanities.

The author summarizes the results of the work accomplished in this direction in Uzbekistan, at the same time criticizes single-issue approaches, when «authors are left to their own resources» The reason for this is seen by the author of the article in the dismissive attitude towards the specialty «historiography» as a secondary one. The article takes into consideration the possibilities of conjunction with history such humanitarian sciences as archeology, art history, economics, psychology, historiography, source studies, sociology, etc. Special attention is paid to the problems of transdisciplinary, i. e. the use in historical research of data from technical sciences, for example mathematics. Analysis of this problem makes it possible to offer for researchers a number of historical topics to be studied in context of interdisciplinarity.

А. А. АБСАЛИКОВ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ «ДЖАМИ АТ-ТАВАРИХ» РАШИД АД-ДИНА С РУКОПИСЬЮ «МУНТАХАБ АТ-ТАВАРИХ» НАТАНЗИ В СВЕТЕ ГЕНЕАЛОГИИ УРУС-ХАНА

Противостояние между шибанидами и Казахским ханством за присырдарьинские города имеет долгую историю, и шибаниды использовали в идеологической борьбе против своих оппонентов тимуридские источники, чтобы нарушить легитимное право урусидов на владение не только городами севернее Шаша, но и всем Дешт-и Кыпчаком. Другими словами, урусидская генеалогия, восходящая к Тука-Тимуру, уравнивала права шибанидов и урусидов на власть в Дешт-и Кыпчаке, в то время как потомки Орда-Ежена (по законам Ясы) имели больше прав на правление в этих областях[1].

Как пишет А. Исин: «Хроника “Мунтахаб ат-таварих” Муин ад-Дина Натанзи при дворе тимурида Искандера была создана в 1413/14 г. Она возводила династию Урус-хана к Орда-Ежену, старшему сыну Джучи-хана. Сведения же о происхождении Урус-хана от Тукай-Тимура появляются впервые в тимуридской историографии в 1426 г., и прежде шибанидов попытались извлечь из такого подхода политические выгоды тимуриды» [1].

Дискуссии о генеалогии Урус-хана поднимались неоднократно, особенно в постсоветской историографической науке. Сейчас популярна тука-тимуридская версия, на основании которой Урус-хан и, соответственно, его потомки, то есть казахские ханы, возводят свое происхождение к тринадцатому сыну Джучи – Тука-Тимуру.

Данная точка зрения основывается главным образом на двух исторических трудах: «Муизз аль-ансаб» и «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме». Авторы обеих работ неизвестны (предположительно автором «Муизз аль-ансаб» являлся Хафиз Абру). Оба сочинения мало изучены, также не проводился критический анализ этих текстов, что очень важно при исследовании данных рукописей[2].

Существует другая точка зрения, которая утверждает, что Урус-хан ведет свою родословную от Орда-Ежена. Данная версия основывается на историческом труде «Мунтахаб ат-таварих» Муин ад-Дина Натанзи, частично ее доказательство можно вывести и из «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина (Рашид ад-Дин освещает генеалогию Джучи и Орда-Ежена до периода Сасы-Буки).

Прежде чем проследить генеалогию Урус-хана в двух важных исторических источниках, хотелось бы вкратце остановиться на рукописи Натанзи, дав ей общее описание[3].

---

[1] Земли Дешт-и Кыпчака и присырдарьинские города являлись вотчиной Ордаидов (потомков Орда Ежена), в то время как шибаниды и тука-тимуриды не имели таких прав.

[2] Такого вида рукописи обычно не рассматриваются в качестве исторических источников, на которые можно ссылаться в научных исследованиях, пока не проведен их археографический и полный научно-исследовательский анализ.

[3] В данной статье мы не будем давать отдельное описание известного сочинения Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих», так как о нем доступна достаточно полная информация.

Муин ад-Дин Натанзи – историк IX века хиджры (конца XIV – первой половины XV в.). Достаточной информации об авторе не сохранилось. Известно, что сочинение было написано в честь Искандера, сына Умар Шейха, сына Тимура. В момент смерти Тимура Искандер был наместником Хамадана, затем перебрался в Шираз, где после Пир Мухаммада занял место наместника провинции от Фарса до Исфахана.

Труд Натанзи «Мунтахаб ат-таварих» был написан на персидском языке как общая история до периода смерти Тимура, то есть до 804 года хиджры (1405 г.). Затем в произведение были включены некоторые исторические моменты периода правления Шахруха, т. е. события после 1405 года и до 1413 года. Как видно из самого текста, при завершении работы Натанзи уже был в услужении у Шахруха.

После того как Искандер в 1414 году был убит, Натанзи приступил к новой редакции своего труда, убрав и добавив отдельные места, и в том же году преподнес сочинение в подарок Шахруху. Интересно, что первоначальный текст отличается от текста после редакции. Завершенной после редакции Натанзи считается только рукопись, которая хранится в Париже, в то время как две другие ее копии являются рукописями, написанными до этой редакции.

Наше исследование «Мунтахаб ат-таварих» основывается на археографическом издании, подготовленном французским исследователем и востоковедом Жаном Обеном[1].

Жан Обен исследовал и, соответственно, использовал при издании главным образом две рукописи Натанзи.

1. Рукопись P № 1651, Suppl Pers, Национальная библиотека Франции, Каталог Блоше, т. 4, с. 228.

2. Рукопись L № 1566 Or, Лондон, Британский музей (рукопись, переписанная в 1463 г.), Каталог Риу 3, т. 3, с. 1062[2].

Как утверждал автор, если между двумя рукописями были несоответствия, то он приводил обе версии.

Помимо этих двух списков, есть два так называемых ленинградских списка[3], которые Жан Обен не считал нужным использовать по известным причинам[4]. Данные

---

[1] Жан Обен (1927–1998) – известный французский ориенталист, специалист по средневековой истории Ближнего Востока и Центральной Азии.

[2] Or. 1566, дефектная копия, хранится в библиотеке Британского музея в Лондоне; описана в каталоге Ch. Rieu 1883 г. как анонимный труд, составленный ок. 815–816 г. х. / 1412–1414 гг. в Фарсе при дворе Искандара, внука Тимура; переписан в 867 г. х. / 1463 г. [2, с. 339–341].

[3] В Санкт-Петербурге в Институте восточных рукописей РАН ныне хранятся две копии. Обе датируются по косвенным данным 816 г. х. / 1413–1414 гг. Список с шифром С 381 (566bc) переписан 10 рамазана 902 г. х. / 13 мая 1497 г. в Иране, второй список с шифром С 380 (566bb) дефектный, переписан в 977 г. х. / 1569–1570 гг. опять-таки в Иране [3, с. 76–82].

[4] Так как лондонский и ленинградские списки были переписаны из одной общей рукописи и практически идентичны, Жан Обен не считал важным отдельно исследовать ленинградские списки [4].

списки хранились при Азиатском музее. После того как он был расформирован, рукописи перешли на хранение в Институт востоковедения АН СССР, основанный на базе музея.

О существовании тебризской рукописи из частной библиотеки Хаджи Хусейна Ака Нахджуни было известно уже при издании Жаном Обеном «Мунтахаб ат-таварих», и незначительные ссылки на нее даются только в конце работы.

На сегодняшний день исследователями обнаружено всего шесть списков рукописей исторического сочинения Натанзи[1].

В. В. Бартольд, исследовав ленинградскую рукопись, пришел к ошибочному выводу, что название сочинения «Тарих Хайрат» принадлежит Мухаммаду Мусави, но затем признал, что оно не имеет к нему отношения. На том основании, что в ленинградском и лондонском списках не указаны название и автор произведения, В. В. Бартольд дал рукописи название «Аноним Искандера», под которым она и стала известна в советском и постсоветском историческом сообществе. Но уже в 1927 году В. В. Бартольд в одной из своих статей предположил, что, вероятно, автором является Муин ад-Дин Натанзи. Как писал ученый, «по словам Даулатшаха, Натанзи работал при дворе Искандера и написал историю в честь него»[2].

Приступая к сравнительному анализу генеалогии Урус-хана, хотелось бы начать с «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина.

Итак, Рашид ад-Дин в первом томе, разделе «Кисм аваль дар такрир насаб Джучи хан…» (генеалогия джучидов), пишет:

«Джучи имел 14 детей:

1. Орда (Орда-Ежен)
2. Бату
3. Биркай (Бирке)
4. Биркечар
5. Шибан
6. Тангкут
7. Буал
8. Чилаукун
9. Сингкур
10. Чимбай
11. Мухаммад
12. Удур
13. Тука Тимур
14. Шинггум».

Далее он указывает:

---

[1] В 1968 г. известный востоковед Ю. Э. Брегель установил, что в библиотеке при святилище имама Риза в Мешхеде хранится еще одна рукопись труда Муин ад-Дина Натанзи. По его словам, мешхедская рукопись является самой поздней – 1076 г. х. / 1665–1666 гг., но зато дает полный текст, необходимый при подготовке критического издания [5, с. 164–165].

[2] Вступление Жана Обена к книге «Мунтахаб ат-таварих» Натанзи.

1. Джучи-Орда (Орда-Ежен) родился от старшей жены Джучи – Сартак из рода Коныpат. Еще при жизни Джучи-Орда пользовался большим уважением, имел величие и привилегии.

2. Сартактай (от коныратки Джуга хатун) (первый сын Орды – А. А.).

3. Куничи (сын Сартактая от Худжан хатун, ее сестра Кути хатун – жена (хатун) Хулагу-хана).

4. Баян-хан (сын Куничи от Тукулукан хатун из Коныратов).

Баян имел четырех сыновей.

1. Шади (его мать – Илаган, дочь Муги).

2. Сати-Бука (Сасы-Буга) (его мать – Кутулун хатун).

3. Тикна (его мать – Алтаджу хатун).

4. Салджикутай (мать его не указана, как пишет Рашид ад-Дин, «не известна» – معلوم نیست «маглум нист») [6, т. I, с. 710] [1].

Итак, на основании «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина Сасы-Бука – второй сын Баян-хана из потомства Орда-Ежена, сына Джучи.

На Сати-Буке (Сасы-Буке) дальнейшая родословная Орда-Ежена по известным причинам прерывается (труд закончен в 1310 году, Рашид ад-Дин умер в 1318 г., Сасы-Бука – в 1321 году).

Известно, что Сасы-Бука становится ханом в так называемом левом крыле Улуса (Ак Орде).

Но вернемся к Натанзи. В частности, он пишет:

«По приказу Узбек-хана, после своего отца, то есть Сасы-Буки, Ерзен занял место своего отца. Он 25 лет правил и был похоронен в городе Сыгнаке.

1) Сасы-Бука, сын Баян-хана (по Натанзи – Нукая).

---

[1] Известные ученые-исследователи Мухаммад Раушан и Мустафа Мусави, под редакцией и с комментариями которых издан труд «Джами ат-таварих», много лет занимались сбором рукописей этого сочинения в Иране, Турции и других странах. Они провели критический анализ текстов, им удалось приобрести ценную рукопись из библиотеки «Раван Кашку». Также была использована копия № 1654, микрофотокопированная рукопись, которая хранится в Тегеранском университете. Рашид ад-Дин, написавший свой труд на персидском языке, использовал более 20 000 тюркских слов и выражений. Впервые к научному исследованию и изданию текста «Джами ат-таварих», а также его переводу приступил французский ученый востоковед Этьенн-Марк Катрмер; им были изданы и переведены предисловие Рашид ад-Дина и часть о периоде царствования ильхана Хулагу. Серьезную работу по изданию, изучению и переводу текста представляют также труды И. Н. Березина и работа французского ученого востоковеда Блоше, который издал с многочисленными примечаниями и дополнениями часть труда Рашид ад-Дина. Наиболее известные семь списков рукописи, введенных в научных оборот, это ташкентская, стамбульская, ленинградские (санкт-петербургские) списки, рукопись Британского музея, список Тегеранского музея и парижский список (первая половина XIV в., переписанный с оригинала). Ленинградские, лондонский и тегеранский списки переписаны с одного общего источника или близких оригиналов.

2) Ерзен, сын Сасы-Буки.

3) Мубарак хаджи, сын Ерзена.

4) Джимбай, брат Мубарак Хаджи, сын Ерзена».

Далее, после коротких этапов правления таких ханов, как: «5) Хизр Оглан, сын Сасы-Буки; 6) Хульфа ибн Сасы-Бука; 7) Теймур хаджа ибн Орда Шейх; 8) Мурид; 9) Азизхан и 10) Хаджи хан»[1], власть переходит к Урус-хану, сыну Чимтая (Джимбая), брата Мубарак Хаджи[2].

По генеалогии Орда-Ежена по Натанзи, Урус-хан является одиннадцатым правителем Ак Орды после Сасы-Буки.

Другими словами, власть в Ак Орде с самого раннего периода образования Улуса Джучи принадлежала потомкам Орда-Ежена, а не Тука-Тимура или Шибана. Этот важный момент также указывается в «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, который пишет, что часть армии, то есть левое ее крыло, было в подчинении Орда-Ежена и его четырех братьев, поэтому их территорию стали называть левым крылом.

По «Мунтахаб ат-таварих» Натанзи, родословная Урус-хана будет выглядеть следующим образом:

Джучи (1182–1225 гг. или 1227 г.)

Орда-Ежен (1204–1251 гг.)

Сартактай (старший сын Орды-Ежена) – Кули (второй сын Орда-Ежена)

Коничи-хан (сын Сартактая), Тумакан (сын Кули)

Нукай (Баян-хан?) Чарук (сын Тумакана)

Сасы-Бука Нукай (сын Чарука)

Ерзен (Сын Сасы-Буки)

Джимбай (Чимтай, сын Ерзена, брат Мубарах Хаджи)

Урус-хан, сын Джимбая

Другими словами, оба повествователя – Натанзи и Рашид ад-Дин сходятся в генеалогии Орда-Ежена и его потомков до Ерзена, различия только в Нукае и Баяне.

Далее, интересный факт, Рашид ад-Дин указывает, что сын Бату Туктай, утвердившись на троне в Сарае, воюет против Нукая, в то время как Баян прибывает к Туктаю и просит его о военной помощи. Туктай отказывает в военной помощи, но дает Баяну ярлык на право управлять левым крылом, или Ак Ордой.

Отсюда можно вывести три важных момента:

Баян и Нукай – это разные исторические фигуры. Возможно, Натанзи перепутал Нукая, двоюродного брата Сасы-Буки (см. выше), с отцом самого Сасы-Буки.

---

[1] Бартольд считал, что Халил-ата, или Халил-султан, был муршидом (духовным наставником) Бахауддина Накшбанда, основателя тариката накшбандийя, и ханом по совместительству. Даже чеканились монеты с его именем. Скорее всего, этим муршидом был Чамтай (Джимбай), брат Мубарак-Ходжи, как известно, именно он отказался от власти в Золотой Орде.

[2] Хаджи – сын Мусулмана, сына Кули, второго сына Орда-Ежена.

Для нас важно то, что на основании данных Рашид ад-Дина они (Нукай и Баян) – из потомства Орда-Ежена, а не Тука-Тимура (утверждение некоторых историков, что Нукай – это золотоордынский темник, нуждается в дополнительной аргументации).

Баян получил от Туктая ярлык на право управления в Ак Орде, то есть право на власть, и, соответственно, эти права переходили к потомкам из клана Орда-Ежена.

Теперь давайте посмотрим на генеалогию тука-тимуридской ветви джучидов, приведенную у Рашид ад-Дина.

«Тринадцатый сын Джучи по имени Тука-Тимур. Он имел четырех сыновей:

Бай Тимур (имел трех детей: Тука Начар, Илкичи, Кукачу, они детей не имели).

Баян (имел двух детей: Газан и Данешманд).

Урунг (имел 4 сыновей: Ачик (сын его Бахтияр), Ариклы (его сын Адил), Сакрычи (сын его Анбарчи), Каракыр (его сыновья: Нигубай, Гирайчи, Шибакучи).

Кид Тимур (имел двух сыновей: Карахаджи, Абай, оба они не имели детей) [6, т. I, с. 729–730].

Сравнив эту генеалогию Тука-Тимура с генеалогией урусидов в «Муизз аль-ансаб» [7], можно без труда увидеть несколько интересных моментов.

Ачик (Ахсак), сын Урукбаша (Урунга) имел одного сына Бахтияра, что подтверждается «Муизз аль-ансаб». Однако в «Муизз аль-ансаб» добавляется еще и второй сын Ачика, который не упоминается у Рашид ад-Дина, и это некто Максак (далее, по «Муизз аль-ансаб», от Максака следует его сын Тамиз-хаджи, затем Бодак, и, собственно, его сын Урус).

Итак, в «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина, «Муизз аль-ансаб» и «Мунтахаб ат-Таварих» Натанзи линия рода Орда-Ежена до Сасы-Буки одинакова (несоответствия с Баян и Нукаем у Натанзи не принципиальны).

Натанзи добавляет Ерзена и Чимтая как, соответственно, деда и отца Урус-хана, которые отсутствуют у Рашид ад-Дина (по известным причинам).

Что интересно, в «Муизз аль-ансаб» линия Орды-Ежена идентична его генеалогии у Рашид ад-Дина, то есть только до Сасы-Буки, хотя «Муизз» – более поздняя работа в сравнении с «Джами ат-таварих».

Автор «Муизз аль-ансаб» наверняка знал последующих представителей Орды-Ежена, но по непонятным причинам не вписал их в свою таблицу генеалогии. Однако в других местах он тщательно и скрупулезно вписывает имена женщин и жен тех или иных представителей чингизидов.

Тука-тимуридская генеалогия Урус-хана в «Муизз аль-ансаб» включает троих человек, которые отсутствуют у Рашид ад-Дина. Это Максак (Макак), Тамиз-хаджи и Бодак (до Урус-хана). У Натанзи отрыв до Урус-хана составляет всего два человека (которые отсутствуют у Рашид ад-Дина), другими словами, линия генеалогии Орда-Ежена по Рашид ад-Дину, Натанзи и «Муизз аль-ансаб» практически идентична до Сасы-Буки.

Из всего вышесказанного можно сделать следующие выводы.

1. На основании исторических трудов «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина и «Мунтахаб ат-таварих» Муин ад-Дина Натанзи, генеалогия Орда-Ежена до Са-

сы-Буки идентична. Важно, что Рашид ад-Дин приводит предков Сасы-Буки от Орда-Ежена, а не от Тука-Тимура или Шибана. Несоответствие с Нукаем (у Натанзи) не нарушает в целом общей картины.

2. Остаются только два правителя до Урус-хана – это Ерзен и его сын Джимбай (Чимтай), отец Урус-хана, которые не упоминаются в «Джами ат-таварих» по понятным причинам («Джами ат-таварих» Рашид ад-Дин завершил в 1310 году), в то время как Ерзен стал правителем в Ак-Орде в 1321 году.

3. Натанзи указывает, что Ерзен и Джимбай были, соответственно, дедом и отцом Урус-хана.

4. Тука-тимуридская генеалогия Урус-хана, приведенная в «Муизз аль-ансаб», в сопоставлении с «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина имеет добавление, которое отсутствует в «Джами ат-таварих».

Ачик (Ахсак, сын Урунга, сын Тука-Тимура) имел одного сына Бахтияра (по Рашид ад-Дину), в то время как в «Муизз аль-ансаб» «неожиданно» появляется его «брат» Максак (от которого идет тука-тимуридская линия Урус-хана[1]).

5. Интересный факт в том, что в «Муизз аль-ансаб» линия Орда-Ежена идет только до Сасы-Буки, в то время как линия тука-тимуридов упоминает Урус-хана, затем Койричака, вплоть до Барака (внука Урус-хана), и включает даже его детей.

Литература

1. *Исин А.* Отражение политических интересов в династийных историографиях XIV–XVII веков // Отан тарихы. – 2011. – № 3. – С. 175–181.

2. *Стори Ч. А.* Персидская литература: Биобиблиографический обзор. В 3 ч. / Пер. с англ, перераб. и дополн. Ю. Э. Брегеля. – М., 1972.

3. *Миклухо-Маклай Н. Д.* Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. Вып. 3. Исторические сочинения / Отв. ред.: О. Ф. Акимушкин. – М.: Наука, ГРВЛ, 1975. – С. 76–80.

4. «Мунтахаб ат-таварих» Муин ад-Дина Натанзи (фарси) / Вступл. Жана Обена. – Тегеран: Асатир, 1383 г. х. [Электронный ресурс]. https://persianketab.com/.../Montakhab_altavarekh_moeeni.pdf

5. *Брегель Ю. Э.* Восточные рукописи в Казани // Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования 1969 г. – М.: Наука, 1972. – С. 366.

6. «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дин Фадлулла Хамдани (фарси) / Под ред. и с коммент. Мухаммада Раушана и Мустафы Мусави. Издание 1-е. – Тегеран: Альбурз, 1373 г. х.

7. Ǧāmiʿ al-tavārīḫ. Rašīd al-Dīn Fazl-ullāh Hamadānī. [Электронный ресурс]. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8427170s/f13.item

[1] По Рашид ад-Дину, у Бахтияра не было брата. В «Муизз аль-ансаб» этот брат появляется, от него идет тука-тимуридская линия Урус-хана.

8. Muʿizz al-ansāb fī šağrat al-ansāb. [Электронный ресурс]. https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b525118001/f6.item

Аталмыш мақалада Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих» қолжазбасының сипаттамасы берілген. Сонымен қатар, Рашид ад-Диннің «Джами ат-таварих» және Натанзидің «Мунтахаб ат-таварих» еңбектерін салыстырмалы түрде талдау жасау арқылы Ақ Орда ханы Ұрұс ханның генеалогиясы туралы баяндалады.

The article describes Natanzi's manuscript «Muntkahab at-tawarikh», then a comparative analysis of the genealogy of Urus-khan is carried out on the basis of the historical works of Rashid ad-Din «Jami at-tawarikh» and Natanzi «Muntakhab at-tawarikh».

ALBERT FISCHLER

A LA RECHERCHE DU BONHEUR. RÉFLEXIONS COMPARÉES D'AL FARABI ET DE DIDEROT SUR CE THÈME

Si au 3e siècle avant notre ère, Epicure considérait «qu'il était impossible d'être heureux sans être sage, «c'est à dire philosophe, dans cet esprit au Xe siècle «le Second Maître» après Aristote, comme on l'a distingué, Al Farabi estimait que le bonheur était l'apanage du philosophe. Au XVIIIe s. cette alliance sera poussée encore plus loin par les adeptes de la «Philosophie des Lumières» puisque le révolutionnaire français Saint-Just s'écriera: «Le bonheur est une idée neuve en Europe», résumant en cela une part essentielle de la pensée de Diderot.

En cette année du tricentenaire de ce dernier, l'auteur magistral de «l'Encyclopédie» avec d'Alembert, il est saisissant de constater combien la réflexion sur le «Bonheur» produit des remarques assez identiques à 8 siècles de distance entre celles d'Al Farabi et celles de Diderot.

Cette quête du bonheur s'inscrit chez ces deux philosophes dans une réflexion globale non seulement sur la pensée de l'homme mais surtout de l'homme vivant dans la communauté humaine et forgeant un ensemble le plus cohérent possible. La première question que l'on peut se poser c'est: pourquoi la notion de «Bonheur» occupe-t-elle tant l'esprit des deux philosophes?

Ensuite il faut remarquer les moyens proposés par les deux philosophes pour parvenir au plaisir du bonheur. Enfin il sera bon de mettre en relief une certaine actualité de cette recherche du «Bonheur».

1) C'est en atteignant la perfection humaine dans une cité vertueuse que l'homme doit parvenir au bonheur, ce dernier emplit l'humanité de vertus bienfaitrices, ainsi s'exprime Al Farabi dans son œuvre majeure concernant «L'Obtention du Bonheur» (Tahsil al-sa' ada)». Comme dans la philosophie grecque de Platon et d'Aristote dont il épouse les idées, il considère que le bonheur est nécessaire à l'homme car cela lui permet l'accomplissement de ses facultés. Mais à condition de réaliser la perfection:

«...dans le voisinage d'autrui et d'autres hommes car (il faut s'associer avec eux…» (18e chapitre). Ainsi pourra se créer cette «Cité Vertueuse» qui rassemblera une communauté idéale.

Le bonheur ainsi réalisé met en évidence la liberté de raisonnement qu'Al Farabi prône avec ardeur car il est inspiré par le «Mutazilisme» en vigueur du VIIIe siècle au XIIIe depuis la création de «La Maison de la Sagesse» en 832 à Bagdad, et dans laquelle se développe l'esprit d'analyse logique appuyé sur la raison.

Quant à Diderot, le bonheur est nécessaire comme le pense également Emmanuel. Kant, afin de parvenir à la plénitude des forces de l'homme ce qui lui permettra de réaliser une communauté fondée sur la raison, libre des contraintes qui enferment les facultés d'appréciation, et retirent la possibilité de réaliser les besoins et les projets de l'humanité.

«...quels sont les devoirs de l'homme? Explique Diderot dans son œuvre «Jacques le Fataliste»). D'où la nécessité de contribuer au bonheur des autres, d'être vertueux...» On découvre ici, des convergences de pensée avec Al Farabi.

Aussi pour atteindre le «Bonheur de penser» librement il faut que le philosophe ne se résigne pas. On retrouve là, l'évocation des combats menés avec courage par Diderot et les co-auteurs de l'Encyclopédie, et Diderot d'ajouter avec audace:

«...Les lignes tracées avec le sang (la pugnacité) du philosophe sont d'une autre éloquence (force)...»

Al Farabi et Diderot, à des périodes différentes, ont conscience que l'action de l'homme libre se déroule dans un cadre politique, social et religieux ou domine un «Prince» qui doit être guidé, selon eux, par l'esprit philosophique. Ce prince sera donc ce que l'on nomme pour le XVIIIe siècle en Europe, un «despote éclairé». Pour Al Farabi le modèle reste le calife abbasside Al Mamum qui créa la «Maison de la Sagesse» et prôna le mutazilisme comme doctrine d'état. Celle-ci le restera jusqu'au XIIIe. Pour Diderot il pensera trouver en la personne de l'Impératrice Catherine II de Russie, la despote éclairée qui mettra en application ses conceptions, tout au moins l'espère-t-il, après son séjour auprès d'elle sur son invitation en 1773–1774 à Saint-Pétersbourg.

Finalement affirmer que le bonheur soit accessible à l'homme, que ce soit au Xe s. avec Al Farabi, ou sous la Renaissance européenne au XVIe avec Etienne de la Boétie qui s'insurgeait contre la soumission par habitude dans son «Discours sur la Servitude Volontaire» éloignant l'homme de la réalisation de ses espérances ou au XVIIIe avec les philosophes dits des «Lumières» qui ont mis en relief le «goût du bonheur», c'est participer à une véritable «révolution culturelle» qui place l'homme libre au centre de la création, comme le rappelait l'historien Eugénio Garin.

2) Certes, mais comment accéder au bonheur libérateur des potentialités humaines?

Al Farabi nous a ouvert la voie et apporté des réponses dans l'ensemble de ses écrits et en particulier dans son «Risalat fi'l-Aql» (Sur «l'intelligence»). Pour le philosophe centre-asiatique, c'est par l'étude et l'enseignement dirigés par les philosophes que l'on parvient aux 4 vertus qui ouvrent sur le bonheur: discernement, courage, justice et sagesse: toutes capacités aptes à faire entrer l'homme dans le meilleur ordre politique qui soit.

Poussant sa réflexion, Al Farabi considère que la méthode d'éducation doit s'adapter au niveau des élèves, soit qu'ils appartiennent au commun ou à l'élite. Pour les premiers la persuasion reposera sur l'imaginaire de la religion quant aux «élus» de la société, c'est par la démonstration et des arguments raisonnables que les hommes parviendront au bonheur suprême. Neuf siècles plus tard, Abaï lui-même, dans sa 14 e» réflexion en Prose» reprendra cette thématique quand il écrira:

«Un véritable homme de cœur est celui qui sait se soumettre aux arguments raisonnables».

Ainsi Al Farabi pense conduire l'homme vers la perfection qui est le but ultime du bonheur afin de façonner une communauté humaine idéale. Le philosophe n'hésitera pas dans ce but à classer les sciences et les connaissances afin de parvenir à la meilleure pédagogie: il placera pour débuter les mathématiques et l'astronomie en premier, reprenant de ce fait les distinctions platoniciennes, puis en second, afin d'accéder à l'harmonie, du rythme et du plaisir, la musique et la danse; Remarquons à ce propos qu'au début du XXe

s; le musicologue Français Rudolf d'Erlanger dans les années 1930, rendra hommage à la musicologie d'Al Farabi qui dans son livre «Kitab I Musiqi-al-kabir», montre, dit d'Erlanger:

«...la durée rythmique en correspondance avec les syllabes métriques de la parole».

Cette recherche par les philosophes des résonances de la musique et du plaisir qui en découle, poussera le philosophe français J. J. Rousseau (un contemporain de Diderot), en 1732 à Fontainebleau, à présenter un opéra «Le Devin du village».

Enfin Al Farabi proposera l'étude des sciences naturelles, de la théologie et des sciences politiques. Ces dernières à l'image de l'ordre de l'univers permettent sous la direction des philosophes, d'établir l'unicité de la société et de l'état, dans lesquelles philosophie et religion participent conjointement à cette élaboration. La première, sans être en conflit avec la seconde, explique cette dernière et la démontre. De ce fait la philosophie est par excellence la voie du bonheur et dès son plus jeune âge l'homme doit y être préparé afin de devenir un membre digne de la société dans laquelle il vit. Conception d'une modernité étonnante.

Les propositions de Diderot pour parvenir au Bonheur rejoignent celles énoncées par son contemporain Helvétius:

«L'art de former les hommes est lié à la forme du gouvernement», c'est-à-dire lié à une volonté d'une autorité ouverte à la connaissance pour les hommes. Aussi le révolutionnaire français Danton pourra proclamer avec force à l'Assemblée en 1792:

«Après le pain, l'éducation est le premier besoin d'un peuple!..»

Toutes ces affirmations sont finalement dans le droit fil de celles exprimées par Al Farabi, 8 siècles auparavant. Pour parvenir à faire en sorte que l'éducation permette à l'homme de devenir un ami de l'humanité toute entière, encore faut il créer des infrastructure, c'est-à-dire des écoles diverses, où dès le plus jeune âge, l'individu recevra, dit Diderot:

«le sentiment d'humanité (qui est le plus sacré)...»

Mais Diderot, met en garde contre tout excès de confiance dans les vertus éducatives non rationnelles car à tous moments:

«…Il est mille fois plus facile, pour un peuple éclairé de retourner à la barbarie que pour un peuple barbare d'avancer d'un seul pas vers la civilisation!..»

Dans «l'Encyclopédie» rédigée sous l'autorité de Diderot et de d'Alembert, plus de 160 auteurs apporteront leur contribution. Elle est composée de 17 volumes de textes et 11 d'illustration et elle fut éditée, non sans mal, de 1751 à 1772, Cette étude gigantesque fut un «Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers»

Les objectifs seront annoncés par Diderot en 1751, lors de la première édition:

«…Le but de l'Encyclopédie est de rassembler les connaissances éparses sur la surface de la terre: afin que les travaux des siècles passés n'aient pas été inutiles... et que nos neveux devenant plus instruits, deviennent en même temps plus vertueux et plus heureux…»

Finalement ici, Diderot tient à rendre hommage aux compilations des savants du passé et l'on peut ainsi dire qu'indirectement les travaux d'Al Farabi, lui-même dans son «Etude sur L'énumération des Sciences», inspirée des pensées d'Aristote, puis les travaux d'Avicenne (Ibn Sina) dans son traité qui couvrait tout le savoir de son époque (10–11e siècles), apparaissent en filigrane plusieurs siècles plus tard!

Dans le dictionnaire philosophique de Diderot et d'Alembert, de multiples articles développeront des instructions sur les méthodes d'enseignement pour tous y compris les filles. Tout cela aboutira en France, pendant la période révolutionnaire, aux propositions présentées par Condorcet en 1791 concernant l'enseignement primaire pour tous, mais dont l'application ne sera effective qu'en 1882. Pourtant ce dernier plaçait sous l'autorité d'hommes de savoir le projet de réforme éducatif qui agiraient comme gardiens des «lumières» et garants des libertés publiques et de l'extension de la raison critique [avec la nécessité de séparer le politique et le théologique, toutes pensées qui seront les porteuses plus tard, de la loi de 1905 en France, sur la séparation de l'Eglise et de l'Etat].

D'autre part, dans le but de provoquer, grâce à l'étude artistique un plaisir et ainsi parvenir au bonheur, si Al Farabi, en tant que philosophe et mathématicien, s'est penché sur les rythmes musicaux, Diderot quant à lui s'est mué en critique d'art pictural encourageant ainsi les spectateurs qui se rendent aux expositions, à découvrir des plaisirs dans l'observation des arts plastiques. (Le Louvre à Paris propose actuellement – avril 2013-une visite selon un parcours qui suit des tableaux analysés au XVIIIe s. par Diderot).

Il faut ajouter enfin que le style choisi par les deux philosophes dans leurs écrits pour donner à leur démonstration une densité particulière, joue un rôle non négligeable dans leur pertinence:

Al Farabi dans ses textes les plus profonds comme celui sur l' «Obtention du bonheur», n'hésite pas à s'adresser directement à son lecteur en le prenant à partie et lui donnant son avis:

«qu'il soit clair pour toi qu'avant de commencer à faire des recherches il faut nous rendre compte que toutes ces méthodes doivent être apprises de manière technique... le but de cette science (c'est) le bonheur suprême que l'homme puisse atteindre («De l'Obtention du Bonheur»)».

Diderot, lui qui affirmait que: «L'art d'écrire(en amour) n'est que l'art d'allonger les bras!..», aime manier l'humour souvent corrosif, et s'appuie sur des contes faussement naïfs pour distribuer ses réflexions philosophiques . Ainsi dans son œuvre «Jacques le Fataliste», à travers les péripéties rocambolesques du «Capitaine de Jacques» et ses formules répétitives paralysantes pour l'esprit comme: «c'est écrit là-haut», Diderot peut refuser philosophiquement tout ce qui entrave la liberté d'appréciation de l'homme.

Ces libres penseurs, et les attitudes d'Al Farabi et plus tard dans le monde islamique d'Averroes comme celles de Diderot ou de d'Holbach seront fustigées car considérées comme dérangeantes voire révolutionnaires. Cela vaudra à leurs auteurs d'être mis en surveillance, voire emprisonné comme Diderot pendant 3 mois au château de Vincennes. (Il fut libéré grâce à l'intervention indirecte de Madame de Pompadour, la Favorite du Roi.) On peut dire que finalement ces philosophes furent des précurseurs et leurs héritages sont d'une étonnante modernité!

3) Plusieurs fois au cours de cette réflexion, les conceptions et les objectifs autour de la notion du bonheur de deux philosophes, pourtant distants de 9 siècles, ont montré des convergences, encore évidentes aujourd'hui. D'ailleurs ne peut-on pas remarquer que tous deux gardent encore une réelle actualité?

On peut dire, en effet, que la pensée alfarabienne comme celle des «lumières» reposant sur la recherche du bonheur, exclut la soumission aux entraves idéologiques diverses par

un effort critique, cette attitude n'est pas celle d'une époque particulière, elle est celle de tout temps. Glorifier la connaissance pour Al Farabi dans l'optique de Platon ou d'Aristote, comme apprécier l'esprit nouveau qui ne se soumet pas au XVIIIe siècle aux contraintes sociales et politiques du temps, avec Diderot, voire aux vérités traditionnelles sans avoir réfléchi, ni exiger le droit de savoir afin de juger personnellement, est une conquête confirmée au XVIe avec la Renaissance européenne provoquant ce qu'on a appelé la «crise de la conscience européenne» et qui est acceptée aujourd'hui par les nations éprises d'indépendance mais aussi de respect des diversités: «se mettre à la place de tout autre être humain» disait Kant. Comprendre et divulguer ce qui fait la force de la philosophie grecque, pour Al Farabi, être «le passeur» grâce à une ouverture d'esprit, ce qui a permis à E. Gilson,philosophe français du début du XXe,de «mieux comprendre, Saint Thomas d'Aquin et Dun Scot». Accepter en définitive la pluralité des pensées humaines car elle conduit à la tolérance et relativise la portée de l'unicité en développant l'émulation et le refus du repliement sur soi; rien de tel pour former le caractère de l'individu et donc des nations, se plaisait à dire Al Farabi.

Quant à Diderot qui engageait chacun à:

«prendre le froc du pays où l'on va et garder celui où l'on est»

Il reprenait ainsi l'idée d'ouverture d'esprit vers autrui donc de tolérance, car sinon comme le disait son compatriote Voltaire:

«...l'intolérance a couvert la terre de carnages...»

Respecter les autres certes, mais à condition de faire reposer les relations, comme le préconisait J. J. Rousseau, sur un «Contrat social», qui lie les individus autour de lois reconnues et respectées, ce qui avec la liberté ouvre sur les fondements démocratiques.

Alors penchons-nous pour conclure, sur l'espace kazakhstanais actuel, qui vit naître le «second maître» après Aristote, on constate qu'aujourd'hui il tire sa force et sa plénitude, d'où l'admiration de la communauté internationale, sur une pluralité ethnique qui permet dans la diversité le respect des autres sans confrontation et sans division.

De même l'on peut dire que l'esprit des «Lumières» aujourd'hui rayonne en grande partie dans l'Union Européenne née au lendemain du cataclysme de la Seconde guerre mondiale, car cette union est à la fois unique et plurielle; unique dans le respect comme principale condition des règles de la vie démocratique et plurielle,car elle allie certes des peuples différents mais qui ont le désir de bâtir ensemble ce que'Ernest Renan, un orientaliste français du XIXe, appelait «l'âme d'une nation», l'âme d'une entité plurielle aujourd'hui. Aussi l'U. E. a pris pour devise: «Unis dans la diversité»!

C'est peut-être le legs le plus évident que des penseurs comme Al Farabi et Diderot ont offert à tous les peuples qui aspirent au bonheur de tous. C'est la récompense de l'esprit philosophique qu'ils nous ont transmis tous deux!

Bibliographie

1. Al Farabi. De l'Obtention du Bonheur (Tahsil al-sa'ada). Editions Allia. Paris, 2010.

2. Al Farabi. Philosopher à Bagdad au Xe siècle (Présentation par Ali Benmakhlouf). Editions du Seuil – Paris, 2007.

3. Jacques Attali. Diderot ou le bonheur de penser. Editions Fayard. Paris, 2012.
4. Denis Diderot. Jacques Le Fataliste. Le Livre de Poche Classiques. Paris, 2012.

Екі атақты философ – әл-Фараби мен Денис Дидроның өмірі мен ілімі арасында сегіз ғасыр мен екі тарихи дәуір жатыр. Бірақ олардың пайымдауындағы ұқсастықтар таңқаларлық және екеуінде де бақыт ұғымы маңызды. Бақытты іздеуді екі философ та адамның жеке басының ойы сияқты емес, адамдар қауымдастығындағы адам өмірінің мәні ретінде қарастырады. Әл-Фараби мен Дидроның философиялық мұрасы бақытқа ұмтылған барлық халықтың маңызды рухани өсиеті. Біздің бүгінгі ізденісіміз олар сыйлаған ойға жауап іспетті.

Между жизнью и учениями двух знаменитых философов – аль-Фараби и Дени Дидро пролегает восемь веков и две исторические эпохи. Но сходство их рассуждений поразительно, и важное место в них занимает понятие счастья. Поиск счастья рассматривается обоими философами не столько как помысел человеческой особи, но как смысл существования человека в общности людей.

Философское наследие аль-Фараби и Дидро стало важным духовным завещанием всем народам, стремящимся к счастью. Наши поиски сегодня – это ответ на переданный ими дар их размышлений.

ӘБСАТТАР ҚАЖЫ ДЕРБІСӘЛІ

ҚОЛЖАЗБАЛАР ЖӘНЕ СИРЕК КІТАПТАР ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҒЫНДАҒЫ ҚҰНДЫ МҰРА ТУРАЛЫ ЖАҢА ДЕРЕКТЕР

Шамс ад-дин бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухистани

2021 жылдың 8 қаңтарында «Егемен Қазақстан» газетінде жарық көрген Бекен Қайратұлының «Қорда тұрған құнды мұра» атты мақаласын оқып, ол туралы пікір білдіргенді жөн көрдім. Мақалада *«Мекеменің ғылыми-әдістеме жөніндегі орынбасары Қайыржан Күзембаевтың айтуына қарағанда, бұл шығарма фиқһ ілімін, яғни ислам заңдары жинағын тәпсірлеген аса бағалы туынды. Авторы екі адам, нақтырақ айтқанда қос ғұламаның біріктірілген еңбегі. Біріншісі – Шамс ад-дин Мұхаммад бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухустани атты ғалым болса, екіншісі һижраның 953 жылдары дүниеден өткен (миллади күнтізбесі бойынша 1546 жылы) Фаһруддин бин Ибраһим әпәнді әл-Қазани деген адам екен.*

Кітап жайлы анықтамалықта бұл туынды һижраның 941 жылы (мил-ләди күнтізбесі бойынша 1534 жыл) зұлқиджа айының 18-ші жұлдызы сәрсенбіде жазылып біткені жайлы таспаланыпты. Бірақ арада үш ғасырдан астам уақыт өткенде, яғни һижраның 1308 жылы (1890) ережеп айында жарық көргені жайлы және баспадан шығар тұста қаңтар айында бірінші басылымына, ал тамыз айында екінші басылымына рұқсат алынғандығы туралы дерек сақталған.

Кітаптің бірінші бөлігі – «Жамиғ ар-румуз» деп аталып, мұнда Шамс ад-дин әл-Кухустанидің ханафи мазһабы бойынша ислам фиқһтерінің (заңдарының) тәпсірі жазылған.

Келесі бөлігі – «Ғауас әл-бахрайн» деп аталады екен. Мұнда негізінен ғалым Фахруддин әл-Қазанидің ислам ілімдеріне жасаған түсіндірмесі берілген.

Бұл бөлім 93-беттен басталып 712-бетпен аяқталған. Мұнда сауда-саттық түрлері мен шарттары, өсім турасында, жалға алу-беру талаптары, кепіл, серіктестік, өсиет, ұрлық, қылмыс секілді т.б. тақырыптар қамтылған. «Кітаптың алғашқы бетінің жоғары жағында «Кітаптың иесі Мулла Даруиш бин Махан» деген арабша жазу бар.

Осыған қарағанда бұл адам туындының жарық көруіне атсалысқан және авторлық құқына иелік етуші тұлға болса керек», дейді Қайыржан Ғизатұлы» деп жазылыпты.

Қазақ жерінің ортағасырлық ойшыл перзенттерін зерттеп жүргендіктен де Нұр-Сұлтанда еңбегі сақтаулы Шамс ад-дин әл-Кухистани туралы шағын хабар мені қызықтырды. Сөйтіп ол туралы жазба деректер іздестіре бастадым.

Шамс ад-дин Мұхаммед бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухистани кім? Оның қаламынан туған нендей еңбек? Осы мәселелер бойынша бірқатар жазба деректерді қарап шықтым. Әлі әзір табылғаны аталмыш Хорасан перзентіне қатысты ғана. Екінші зиялы туралы тағы да іздестіре түсермін.

Әуелі Шамс ад-диннің өмірі мен оның аталмыш еңбегінің мән-жайына тоқталайын.

Жалпы Шамс ад-дин әл-Құхистани ғалым, оқытушы, ұстаз, әдебиетші және ақын ретінде танылған болса да Ханафи мазһабаның фиқһ саласын мол һәм терең білгені үшін «Екінші Әбу Ханифа» деген атпен әйгілі болған. Сондай-ақ ол Қожа Баһа ад-дин Нақышбанди (1318–1389) мазары жанына жерленген. Бұл ол үшін үлкен құрмет еді деп білеміз.

Кухистандық ғалым туралы Осман тарихшысы Хаджи Халифа (әл-Аллама әл-Маулай Мұстафа бин Абдалла әл-Құстантани ар-Руми әл-Ханафи аш-шаһир мулла Катиб Челеби), араб қаламгерлері Әбу Рида Каххала, Исмайыл паша әл-Багдади, Саркис, Зирикли, түрік ғалымдары және неміс шығыстанушысы К. Брокельман (C. Brockelmann) секілді және т. б. белгілі ғалымдар еңбектерінен азды-көпті мағлұматтар табылды.

Әуелі Шамс ад-диннің өмірбаянына назар салайық. Түрік ғалымы Ахмет Йаман (Ahmet Yaman) «Хорасан кенттерінің бірі Құхистаннан шыққан Шамс ад-дин Мұхаммед бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухистани ойшыл ханафит ғалым. Әмір Темір (1366–1405) әміршілерінің бірі Хұсейн Байқараның ұлы Сұлтан Мұзаффар Хұсейн Мырза заманында Гератта шайх әл-ислам Һарауидің (Казы Әбу-л-Мали әл-Һарауидің) шәкірті болған. Исам ад-дин әл-Исфарайнидің сыныптасы еді. Кітап ісімен (кітапты көшірумен) айналысып күн көрген. 1507 жылы ол Гератты да Ақсақ Темір әулетінен тартып алған шайбанилердің көсемі Шайбани хан (Шаһибек хан) (1451–1510) Ирандық Шаһ Исмайл Сафауиден (1517–1576) Мары маңында, 1510 жылы тас-талқан боп жеңіліп, аймақтағы сүнни мұсылмандарға қысым көрсетіле бастағанда Шамс ад-дин Кухистани Бұхарада бейтарап болып, тыныш отырды. Сафауилермен де соғысып, Бабырды да 1512 жылы жеңіп, Мауараннаһрда билік құрған Мұхамед Шайбани хан көшпелі өзбектер мемлекетінің билеушісі Әбілхайыр ханның (1412–1469) шөбересі-тін. Ал Убайдолла хан (Шаһибек ханның) інісі Махмұт сұлтанның ұлы-тын. Оның тұсында Ирандағы Сафауи мемлекетінде шиизм күшейді. Осындай кезде Шамс ад-дин әл-Кухистаниді сол Убайдолла хан әмірліктің бас қаласы Бұхараның мүфтиі етіп тағайындады. Құрметке бөленген әл-Құхистани Мауараннаһрың барлық аймағына хадис, уағыз таратып отырды. Сөйткен Шамс ад-дин Бұхарада қайтыс болды. Дүниеден өткен мерзімі ретінде 1543 немесе 1546 яки 1556 жылдар көрсетіледі» [15, 26 том, 348] деп жазған.

Убайдулла хан Шайбани хан Хорезм (1505), Балх (1506), Герат және Машһад (1507) соғыстарына тікелей қатысқан. Бұхарадағы Мир Араб медресесінің іргетасын қалаған әрі шайыр әрі хаттат та еді.

Шамс ад-дин әл-Кухистани Мұхаммед Захир ад-дин Бабыр (1483–1530) мен оның бөлесі, қазақ халқының қайталанбас дара тұлғасы Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499–1551) замандасы болатын. Ал Убайдулла хан (1486–1540) Мұхаммед Хайдар Дулатидің әпкесі Хабиба Ханышқа үйленген, яғни Убайдулла хан М.Х. Дулатидің жездесі.

Сөз болып отырған уақыт Асқақ Темір ұрпақтарынан шайбанилердің Орта Азияның Ташкент, Әндіжан, Марғұлан, Самарқан мен Бұхара және қазіргі

Тәжікстанның да біраз жерлерін тартып алу үшін феодалдық аласапыран соғыстар жүргізіп жатқан кезі-тін.

Шайбанилердің Шамс ад-динді Бұхараның мүфтиі етіп тағайындағанына қарағанда олардың Құхистан перзентіне деген ықыласы жақсы болса керек. XV–XVI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігін де қамтыған діни, әулет, тайпааралық шайқастар жайлы М. З. Бабырдың «Бабыр намесі» [4] мен Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашидиінде» [5] жазылғандықтан да бұл жерде оған тоқталмай-ақ қояйын.

Бір кездері тақ үшін таласып қырықпышақ болған Бабырлықтар мен шайбанилердің көпшілігі қазір Бұхарада бір қабірстанда.

Шайбанилерге қарсы тұрар қауқары жоғын пайымдаған Бабыр Кабулден Үндістанға, ал М. Х. Дулати Қашғардағы жездесі Сайд ханға (?–1533), біраз жылдардан соң Кашмирге кетті. Екеуі де Үндістан жерінде дүниеден өтті. Бабыр Кабулге, М. Х. Дулати Кашмир астанасы Сринагардағы «Мазари Салатинде – «Сұлтандар мазаратына» жерленген.

Бұхара демекші Шамс ад-дин әл-Кухистанидің өмірі мен еңбегі жайлы Өзбекстанның әл-Бируни атындағы Шығыстану институтының қолжазба қорынан да бірер дерек ұшырасты.

«Шамс ад-дин әл-Кухистани Садр аш-Шариа (немесе Убайдулла бин Масуд бин Махмұд әл-Махбубидің (?–1346) «Уиқая ар-риуайа фи масаил әл-Һидая» атты шығармасына «ан-Нуқая» атты түсіндірме жазған. Сондай-ақ онда оның аты-жөні «Шамс ад-дин Мұхаммед әл-Кухистани ас-Самлани әл-Хорасани (?–1554)» деп көрсетіліп, онымен қатар онда өмірбаяны да қысқаша баяндалған.

«Шамс ад-дин Хорасанда туғанымен Кухистанға қоныс аударған (Иранның оңтүстік шығысындағы Кухистан кенті қазір де бар). Кухистанда Шамс ад-дин «Ан-Нуқаяға» түсіндірме жазуға кіріскен. Діни-саяси істерде де аласапыран кездің жағдайы оны да жанап өтпеді. Әйтсе де ол түсіндірме ісін жалғастыра берді. Екі жарым жылдай тер төккен ол 1533–1534 жылдары (қолжазбаның алғашқы нұсқасын) аяқтады да оны «Жами ар-Румуз» деп атады. Біржола бітіруге шиитердің шабылуынан қаймығуы себеп болды да 1537 жылы шайбанид Убайдулла ханның ордасына (Бұхараға) қоныс аударды. Убайдулла хан оған ол сүннизмге адал белгілі ғалым болғандықтан қамқорлық жасады да оны бүкіл Мауараннаһрдың мүфтиі етіп тағайындады. Ол сонда (Бұхарада) өзінің негізгі еңбегін толық өңдеп, түзетулер жасап бітірген соң, оны Убайдулла ханға тарту етті [7, IV т. 243–244-бб.].

Бізге Шамс ад-дин әл-Құһистанидің үш еңбегі жетті. Олар:

1. Лүтфулла Насафи Фадил әл-Кайданидің (?–1349) «Муталлиб әл-мусалли» атты діни шығармасына жазған түсіндірмесі. Ол туралы неміс шығыстанушысы C. Brockelmann «Geschichte der Arabischen Litteratur» (қысқаша «GAL»), II том, 198-бет» және GAL-дың «Қосымшасы» (Supplementband), II том, 269-бет) атты еңбектерінен қарауға болады. «Муталлиб әл-мусалим» әдетте «Фиқһ әл-Кайдани» деп аталады. Түсіндірме 1540 жылы аяқталған.

2. «Әл-Фауаид ад-Дийа» («Дийа ад-динге кеңес», парсыша «аз-Зийа»). Дийа – уағыз, ақыл, тәлім, нұсқау, ереже деген мағынаны білдіреді. Бұл атақты ақын Абд ар-Рахман әл-Жамидің тіл мәселесіне қатысты Әбу Амр Жамал ад-дин

Усман Ибн әл-Хаджибтің (1175–1249) «әл-Кафайа» атты трактатына (ол кейде «әл-Мұқаддима әл-кафи фи-н наху» деп аталады) жасалған супертүсіндірме. Шамс ад-дин әл-Кухистанидің бұл шығармасы туралы да К. Брокельманның GAL, I том, 304-бет және GAL-ға жасалған «Қосымшасынан» (Supplementband I том, 533-беті) қарауға болады.

Осман тарихшысы Хаджи Халифа (1609–1657) Шамс ад-дин әл-Кухистаниді дүниеден өтті деп 1554 жылды көрсеткен. Ол «Жами ар-Румуз» түсіндірмесінің авторы ретінде Шамс ад-дин әл-Кухистанидің білімі мен беделіне жоғары баға берген. Дей тұрғанмен тілші, әдебиетші Әбу Исхақ Исам ад-дин әл-Исфараини ас-Самарқанди (1438–1538) мен Әли әл-Қари әл-Һарауи (екеуі де) «Шамс ад-дин әл-Кухистани өз кезінің кітап сатушысы ғана еді. Өз замандастары арасында құқықтың (фиқһтың) білгірі, немесе білімі яки басқа да істерімен белгілі емес-ті. Өз түсіндірмесінде ол «арық пен семізді (яғни арық пен қайырымды, сенімді мен әлсізді тексере және түзетіп анықтай алған жоқ. Ол отынға түнде барған кісі сияқты еді, өз ісінде өңделмеген шикі мен піспегенді ажырата алмады» [7, IV том, 243–244-бб.] деп кінә таққан.

Ал, Хаджи Халифа Исам ад-дин әл-Исфараини мен Ибн әл-Хаджибтің Шамс ад-дин әл-Кухистаниге айтқанымен келіспей «әл-Кухистанидің еңбегі өте пайдалы, аса бір ыждаһаттылықпен жазылған дүние. Исам ад-дин әл-Исфараини әл-Кухистани фиқһ бойынша ғұламалар арасында биік дәрежелі орында болмаған және қуаттылығы жағынан әлсіз, дұрыс/қате деп бірнеше нәрселерді «Жамиғ ар-румузде» терең зерт-тей алмаған» деген. «Дегенмен еңбекке қатты қызыққан ортағасырлық османдық ғалым Илаһизаде Мұхаммед бин Йусуф әл-Бурсауи (?–1674) әл-Кухистани еңбегіне хашия (ескертпе) жазған. Ол «Жамиғ ар-румузге» шарх жазған әл-Кухистаниді әл-Исфараинидің сынағаны замандастар арқасында жиі кездесетін бәсекелестіктің әсері. Сол себепті де ол Шамс ад-динге шектен тыс сын садағын қадаған» [15, 26 том, 348-б.] дейді.

Илаһизаде (Мұхаммед бин ас-Сайд Йусуф әл-Бурсауи әл-Ханафи әл-Қади Бадрие–аш-шаһир би-Илаһизаде [?–1086/1674] «Хашийа «Жамиғ ар-румуз», «Шарх «ан-Нуқая» әл-Кухистани фи-л фуруғ» – Жамиғ ар-румузе» ескертпе, әл-Кухистанидың «ан-Нуқаясының» тарауына [бөліміне] түсіндірменің» авторы.

3. **Сирадж ад-дин әл-Ушидің** «Бад әл-амалиіне», яғни діни уағызға қатысты өлеңдеріне түсіндірме жазған.

Сирадж ад-дин Уши (Әбу Мұхаммед [Әбу-л Хасан] Сирадж ад-дин Әли бин Усман бин Мұхаммед ат-Тайми әл-Уши әл-Матуриди әл-Фарғани – (?–1179) ханафит фақиһ ғалым. Қазіргі Қырғызстан аумағындағы Ош шаһарында тұрған. Ол туралы ортағасырлық әл-Құраши [1297–1373], Ибн әл-Құтлуба (1399–1479) секілді ғалымдардың жазбалары бар.

«Әл-Амали» («әл-Қасидату-л ламийа, Бади-л амали) Матуриди ақидасына сай жазылған рисала. Сирадж ад-дин Ушиді Хаджи Халифа (Катиб Челеби), неміс шығыстанушысы К. Брокельман (C. Brokelman, GAL, Suppl. I, 765-б.) да өз еңбектерінде атап өткен.

Хаджи Халифа (Катиб Челеби) «Кашф аз-зунун ан асами әл-кутуб уа-л фунун» атты араб тілінде жазған еңбегінде (II том, 1802, 1971–1972-бб.) «Маулана Шамс

ад-дин әл-Кухистани «Һижраның 950 жылдар аралығында дүниеден өтті. «Шархы» (түсіндірмесі) «Аралас (еңбек). Әл-Хамдулилла (ол қағиданы көтерді» деп қысқа қайыра отырып, тағы бір беттерінде (1971–1972) «әл-Маула Шамс ад-дин Мұхаммед әл-Хорасани, соңыра Кухистани, кейінірек Бұхараға келіп қоныстанған» [10, 1802, 1971–1972-бб.] дейді.

Исмайыл паша әл-Багдади (?–1920) «Һадиату-л арифиин асма әл-муаллафиин уа асар әл-мусаннафиин мин «Кашф аз-зунуніде» (II том, 241-бет) «Мұхаммед бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухистани Шамс ад-дин әл-Ханафи һижраның 962 жылы дүниеден өтті. Ол «Жамиғ ар-румуз фи шарх ан-Нуқая», «Жамиғ әл-мабани фи шарх фиқһ әл-Қайданидің авторы» дейді. Мұнда ол оны басқа деректерде көрсетілмеген Мұхаммед деген есімімен атай отырып, Шамс ад-диннің ханафит екеніне көңіл аударған, әрі Шамс ад-дин деген ныспысын, есім сойын сөйлемнің соңында келтірген [3, II том. 244-б.].

C. Brockelmann «Geschichte der Arabischen Litteraturасының» I-томының 369-бетінде «Шамс ад-дин Мұхаммед әл-Кухистани [һижраның] 952/1545 жылы қайтыс болған» дей келе, оның еңбектерінің Лакнау, Калькутта (Үндістан), Стамбұл (Түркия), Қазанда (Татарстанда) сақтаулы екенін жазған. Сол кітабының 469-бетінде «Жамиғ ар-румуздің» (авторы Шамс ад-дин Мұхаммед әл-Кухистани [һижраның] 950/1534 жылы дүниеден өткен» дейді де «Жами ар-румуздың» әлемінің қандай кітапханаларының қолжазба қорларында екенін айтқан [12, II том, 369, 469-б.].

Карл Брокельманның аталмыш кітабы «Қосымшасының» (GAL, Erster Supplementband, Leiden E. J. Brill 1937)» 533-бетінде Абд ар-Рахман әл-Джамидің «әл-Фауаид ад-дийаийасы» кітаптың қысқаша түсіндірмесі деген. Осы «Қосымшаның» 648 бетінде де Орта Азияның белгілі ханафит ғалым Садр аш-Шарианың Убайдулла бин Масуд бин Умар бин Убайдулла бин Махмұд әл-Махбуби, «Садр аш-Шариа ас-сани» «ан-Нукаясына жазған түсіндірмесінің жаһанның қандай елдері мен кітапханаларында сақтаулы екенін көрсеткен [12, I том, 533, 648-б.].

Араб библиографы Умар Рида Каххала «Муъджам әл-муаллафиин тараджим мусаннафи әл-кутуб әл-арабийа», Бейрут (жылы көрсетілмеген), 9 томының 179 бетінде Кухистан перзентінің есім тізбегін «Мұхаммед әл-Кухистани (?–1555)» деп бастаған да «Мұхаммед бин Хұсам ад-дин әл-Хорасани әл-Кухистани әл-Ханафи (Шамс ад-дин) дей отырып, әрі қарай «Фақиһ (заңгер) Бұхарада тұрды. Еңбектері «Жамиғ ар-румуз фи шарх ан-Нукая», «Жамиғ әл-мабани фи шарх әл-Кайдани», «Шарх мукаддима ас-салат», ал ол Ханафи фиһқының бір тармағы» [8, IX том, 179-б.] деген. Ол жайлы Хаджи Халифа, Исмаиыл паша әл-Багдади, аз-Зирикли еңбектерінде де айтылатынын ескерткен.

Енді түсініктірек болу үшін Шамс ад-дин әл-Кухистанидің өмірі мен шығармашылығында аттары мен еңбектері аталған немесе арнайы сөз болған зиялылар мен түрлі парасат иелері, тіпті Шамс ад-динді сынағандардың өмірдерегі мен еңбектері туралы да қысқаша болса да айта кетейік.

1. Абд ар-Рахман әл-Жами (Нұр ад-дин Абд ар-Рахман ибн Низам ад-дин Ахмет әл-Жами (1414–1492) парсы-тәжік әдебиетінің классигі, ақын және ойшыл, нахшбандия тариқатының ірі өкілі. Көптеген поэтикалық және діни-философиялық еңбектің авторы. Ата-бабалары әуелде Даштте, Жамда, кейінірек

Гератта ғұмыр кешкен. Жас кезінде Гераттағы Дилкаш медресесіне түсіп, өз кезінің тілші, әдебиетші ғалымдарынан дәріс алған. Араб тілін терең меңгерген. Соңыра білімін байыта түсу үшін Самарқанға келген және Ұлықбек медресесінде белгілі астроном ғалымдар Қади заде Руми [1364–1436], Әли Қусши [1403–1474], факиһ Фадлаллаһ Әбу Лайс Самарқандиден (Фазлаллаһ Әбу Лайс Қожа Жалал ад-дин Фазлаллаһ Әбу Лайс, Фазлаллаһ ибн Абд әл-Уахид ибн Әбу Лайс Самарқанди, ?–1470) тағылым алған.

Гератқа қайтқан соң тасаууф жолына түскен. Өз өмірін осы салаға арнағанды жөн көрген. Әлішер Науаимен [1441–1501] кездескен, сұхбаттасқан. 1476–1477 жылдары Әлішер Науаи оны өзіне пір санаған.

Осы күндері Өзбекстан мен Тәжікстан шаһарларының көшелері, мектептері Жамидің атымен аталады [9, 121–123-бб.]. Ол туралы Мұхаммед Захир ад-дин Бабыр мен Мұхаммед Хайдар Дулати өз еңбектерінде сөз етіп, есімін құрметпен атаған.

2. Лутфулла Фадил ан-Насафи әл-Кайдани (?–1349) Өзбекстанның бұрынғы Насаф, қазіргі Қаршы қаласында туған көрнекті ғалымдардың бірі. Лутфулланың «фиқһи Кайдани және Исламның фиқһ іліміне қатысты «Рисала фи унуани-л машруғат уа ғайри-л машруғат уа ахкамуһа» атты шығармалары бар. Лутфулла моғолдар кезінде бірте-бірте жоғалып бара жатқан фиқһ ілімін жандандыруға тырысқан. Сол себепті де ол «Фиқһ әл-Кайдани» атты аталмыш еңбегінде ғибадат мәселелерін көбірек сөз еткен.

3. Әбу Исхақ Исам ад-дин Ибраһим бин Мұхаммед бин Арабшаһ әл-Исфараини ас-Самарқанди (1468–1538) тілші және әдебиетші ханафит ғалым. Абд ар-Рахман әл-Жамидің шәкірті. Тіл, шешендік өнері, логика, философия, калам салаларында жетістіктерге жеткен. Герат пен Бұхарада сабақ берген. 1538 жылы Самарқанда дүниеден өтті. Біздің заманымызға оның көптеген еңбектері жеткен. Олар:

«Шарх адаб ас-Самарқанди фи адаб әл-бахс».

«Хашийа ала тафсир әл-Байдауи» (?–1292).

«Шарх рисала «ар-Рашахйа фи ақсам әл-истиарат».

«Шарх аш-Шамаил ли-т Тирмизи» (825–892).

«Шарх тауалиғ әл-ануар ли-л Байдауи».

Ат-Тирмизи мен әл-Байдауи туралы да мағлұмат бере кетейік:

Әл-Байдауи (Абу Саид (Абу Мұхаммед) Наср ад-дин Абдуллаһ бин Умар бин Мұхаммед бин Әли аш-Ширази әл-Байдауи, ?–1286) атақты мүфассир, фиқһ және калам ғалымы. Шираз қаласының қадиы болған. Әл-Байдауи қасиетті Құранға тәпсір жазған («Ануар ат-Танзил уа асрару-т тауил»). «Минһаджу-л усул ила илми-л усул», «Тауилиғу-л ануар», «Низаму-т тауарих», «Шарху-л масали», «Мирсаду-л атхам ила Мабади-л акхам» атты шығармалары бар. Әл-Байдауидің өмірі мен шығармашылығы жайлы ғалымдар Хаджи Халифа, Саркис, атақты неміс шығыстанушысы C. Brockelmann, Дж. Робсон және т. б. зерттеулерін арнаған.

Осы ретте айта кететін жайт. Түркістан облысының ежелгі Исфиджаб-Сайрам кенішінде де Қази (Қади) әл-Байдауи кесенесі бар. Бұл қай әл-Байдауи? Оны да болашақта анықтаған жөн.

Ат-Тирмизи (Әбу Муса Мухаммед бин Иса бин Саура ас-Сулами ат-Тирмизи, 825–892) атақты мұхаддис. Өзбекстанның Термез қаласының тумасы. Бухарада білім алған. Хорасан, Ирак, Хаджазға сапар шеккен. Өз замананының бірқатар белгілі ғалымдарынан хадис ілімі бойынша тағылым алды. Термезде дүниеден өткен. Басты еңбегі «әл-Жамиғ ас-Сахих». Түрлі елдерде көп рет басылған.

Әбу Муса Тирмизи жайлы машһүр тарихшы Ибн Халликан, Ибн әл-Имад, аз-Зирикли, Әбу Рида Каххала, Саркис, C. Brockelmann, түрік ғалымы Ф. Сезгин өз зерттеулерін арнаған.

4. Әли әл-Қари (Әбу-л Хасан. Нур ад-дин Әли бин Султан Мұхаммед әл-Қари әл-Һарауи, ?–1605) белгілі ханафит ғалым. Гератта (Қазіргі Ауғанстанда) туған. Алғашқы білімді өз елінде алған соң Меккеге қоныс аударған. Онда Әбу-л Хасан әл-Бакри, Муттаки әл-Һинди, Ибн Хаджар әл-Хайсами және Қутб ад-дин әл-Макки секілді өз кезінің белгілі ғалымдарынан дәріс алған. Әуелгіде фиқһ, хадис, қираат салаларымен айналысты, сондай-ақ тафсир, ақаид және калам, тасаууф, тарих, хуснихат (көркем жазу), тіл және әдебиет саласы да оны бейжай қалдырмады. Ол жүзден астам еңбектер жазған» [11, 288-б.]. Сөйткен Мауараннаһр ойшыл Меккеде дүниеден өткен.

5. Ибн әл-Хаджиб (Әбу Амр Жамал ад-дин Усман бин Умар бин Әбу Бакр бин Йунус әл-Мисри ад-Димашқи) Малики мазһабының фиқһ, калам және дін саласы ғалымы. Басында Тифлиси (Тбилисилік) болғанымен, кейінірек Мысырда ғұмыр кешкен. Каирде оқыған. Каирдегі Фазилийа медресесінде, Шамда (Сирияда) Амирийа мешітінде сабақ берген. Шәкірттері арасынан Шиһаб ад-дин әл-Карафи, Әбу Шам әл-Макдиси секілді т. б. ғалымдар шыққан. Оның ең атақты шығармасы **«әл-Кафийа».** Оның бұл дүниесі Шығыс ислам әлемі (Машриқ) медреселерінде кеңінен қолданыста болған. Қолжазбалары Римде, Стамбұлда, Бұлақта (Ливан), Қазанда, Бомбейде, Калькуттада, Делиде, Ташкентте сақталуда [11, 506-б.].

Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығындағы құнды мұра туралы мақалада айтылғандары зерделеуден туған ой-пікіріміз бен онда аталған Шамс ад-дин әл-Кухистани туралы жаңа деректердің жайы осындай.

Әдебиеттер

1. *Ибн Имад.* Шаджарат аз-заһаб фи ахбар мин аз-заһаб. – Бейрут, 1998.

2. Ислам. Энциклопедический словарь. – М., 1991.

3. *Исмайыл паша әл-Багдади*. Һадиату-л арифиин асма әл-муаллафиин уа асар әл-мусаннафин мин «Кашф аз-зунун». – Бейрут, 1992.

4. *Мухаммед Захир ад-дин Бабыр*. Бабур наме. Записки Бабура. – Ташкент, 1958.

5. *Мухаммед Хайдар Дулати*. Тарих-и Рашиди (Хақ жолындағылар тарихы). Жалпы редакциясын басқарған және алғы сөзін жазған филология ғылымдарының докторы, профессор Әбсаттар Дербісәлі, Парсы тіліндегі қолжазба нұсқасынан тәржімалаған Ислам Жеменей, қазақ және орыс тіліндегі нұсқаларын салыстырып, әдеби өңдеп, толықтырып аударған әрі ғылыми редакциясын жасаған Мұхтар Қазыбек, өлеңдерін қолма-қол тәржімасынан аударған Қадыр Мырза Әлі. – Алматы, 2003.

6. *Муминов А. К.* Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы, 2015.

7. Собрание восточных рукописей АН УзССР. – Ташкент, 1959.

8. *Умар Рида Каххала.* Муъджам әл-муаллафиин тараджим мусаннафи әл-кутуб әл-арабийа [ж. белгісіз].

9. Урта аср шарқ алломалари энциклопедияси. – Самарқанд, 2016.

10. *Хаджи Халифа* (Катиб Челеби). Кашф аз-зунун ан асами әл-кутуб уа-л фунун. – Бейрут, 1992.

11. *Ahmet Ozel.* Hanefi fikih alimleri. – Ankara, 1976.

12. *Brockelmann C.* Geschichte der Arabischen Litteratur. Erste band. – Leiden: Brill, 1943.

13. *Brockelmann C.* Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband. – Leiden: Brill, 1937.

14. *Brockelmann C.* Geschichte der Arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbänden angepasste Auflage. Zweiter band. – Leiden: Brill, 1949.

15. Islam ansiklopedisi. Istanbul. – Ankara, 2002.

The article examines the life and cultural heritage of the medieval Central Asian scholar fakikh (Islamic jurist) Shams ad-Din al-Kuhistani, whose tractate saved in the National Center for Manuscripts and Rare Books in Nur-Sultan. To analyze the work of Shams ad-Din al-Kuhistani, the author drew on a number of Arabic-language manuscript materials stored in the libraries of Arab countries and Turkey.

В статье исследованы жизнь и творческое наследие средневекового среднеазиатского ученого-факиха (исламского правоведа) Шамс ад-Дина аль-Кухистани, трактат которого находится в Национальном центре рукописей и редких книг в г. Нур-Султане. Для анализа сочинения Шамс ад-Дина аль-Кухистани автор привлек ряд арабоязычных рукописных материалов, хранящихся в библиотеках арабских стран и Турции.

Г. С. СУЛТАНГАЛИЕВА

КАЗАХСКИЕ ШАКИРДЫ В МЕДРЕСЕ г. КАЗАНИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в. (ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН)

Конец XIX века ознаменовался развитием идеи возрождения тюрко-мусульманских народов Российской империи на основе их разностороннего просвещения, развития литературы на родном языке, установления равноправия и паритетности тюрко-мусульманских и славяно-христианских народов в государственно-политической системе России. Видный просветитель крымских татар Исмаил Гаспринский (1851–1914) сформулировал принципы и показал пути осуществления этих идей. Изучая и осмысливая политическое и социально-экономическое положение тюрко-мусульманских народов Российской империи, Исмаил Гаспринский пришел к мысли о необходимости решения основных проблем через модернизацию мусульманских учебных заведений, духовное и политическое единение мусульманских тюрков Российской империи. Практическое осуществление своих идей он начал с издания в Бахчисарае в 1883 году газеты «Терджиман» («Переводчик»), выходившей два раза в месяц. Эта газета, насчитывавшая тысячи подписчиков, выполнила функцию пропаганды нового метода обучения (усул и джадид), который основывался на фонетическом принципе чтения в обучении, а также на внедрении в образовательный процесс светских знаний, отсутствовавших ранее в программах исламских школ: арифметики, русского языка, географии и истории. Активными проводниками идей Исмаила Гаспринского стала татарская торговая буржуазия Волго-Уральского региона, которая, имея финансовые возможности, стала вкладывать свои средства в открытие новых мектебе и медресе в Среднем Поволжье, Южном Урале, Казахстане, Средней Азии. Сегодня в мировой гуманитарной науке достаточно исследован феномен джадидизма в Волго-Уральском регионе [1], Центральной Азии [2], на Кавказе [3]. Все они рассматривают джадидизм как феномен, способствующий становлению и развитию модернизированной системы образования, периодической печати, национальной литературы, языка и других сфер интеллектуальной жизни тюрко-мусульманских народов Российской империи в начале XX в.

В этом ракурсе одним из центров духовной и интеллектуальной трансформации тюрко-мусульманского населения Российской империи в конце XIX века стала Казань. По данным жандармского управления, на 1913 год в Казани насчитывалось 23 медресе и мектебе [4]. Исходя из этого, задачей данной статьи стало изучение новометодных медресе г. Казани конца XIX – начала XX в., где обучались казахские юноши.

Основной источниковой базой для исследования явились архивные документы из фондов государственного архива Республики Татарстан. В первую очередь это делопроизводственная документация, содержащая информацию по становлению системы мусульманского образования в Казани в конце XIX – начале XX в. и раскрывающая позицию царской администрации по отношению к новометодным мед-

ресе. В этом ракурсе интересно мнение министра внутренних дел Николая Маклакова, которое он выразил в своем письме губернатору Казанской губернии от 22 сентября 1913 года, где отмечал, что «величайшей ошибкой было бы полагать, что сторонниками новометодных мектебе руководит только стремление устранить из медресе схоластические методы преподавания и создать школы, которые соответствовали бы современной потребности в просвещении». Более того, он считал, что «будущее татарства, тюркства и мусульманства» формировалось в медресе и мектебе, где насаждались, по его мнению, «национальный и мусульманский дух» [5]. При изучении документов важным стал принцип комплексного подхода, предполагающий всестороннее изучение одного из главных аспектов джадидизма – реформирования системы мусульманского образования. Поэтому мною были предприняты попытки выявления документов по медресе г. Казани в единой системной структуре: учебная программа, преподавательский состав, учебники, авторы учебных пособий, контингент шакирдов медресе Казани в конце XIX – начале XX в.

Наиболее популярным среди тюрко-мусульманского населения Волго-Уральского региона и Казахской степи было Галеевское медресе, созданное в 1882 году на основе медресе Сагитовского (по имени заведующего ахуна Юсуфа Сагитова), которое функционировало еще с 30-х годов XIX века [6]. Это медресе вошло в историю и под названием «Мухаммадия» в честь крупного казанского купца Мухамеджана Галеева, отца основателя этого медресе Галимжана Мухамеджановича Галеева. Галимжан Галеев был имамом соборной мечети № 5 города Казани, потомственным почетным гражданином. Это был один из образованных людей своего времени, выпускник медресе «Гаукшан» в Бухаре и Касимовского медресе в Казани, знал прекрасно персидский, арабский, турецкий языки, был мюридом шейха Зайнулла Расулаева, которого современники называли «духовным королём татар». В историю он вошел как Галимжан Баруди (1857–1921). В 1906 году им был основан журнал «ад-Дин ва-ль-адаб» («Религия и нравственность»), издававшийся в Казани до 1917 года с перерывом в 1908–1912 годы.

Медресе «Мухаммадия» располагалось в трех каменных корпусах. В 1883 году Галимжан Баруди выстроил на дворовом участке медресе небольшое одноэтажное каменное здание, где дал свои первые занятия, через пять лет было построено новое каменное здание, а в 1902 году был возведен третий корпус, где расположилось медресе [7].

Документы свидетельствуют такую особенность медресе, как соблюдение чистоты в учебных комнатах и санитарных норм, ибо «число учеников в классной комнате помещалось в зависимости от объема воздуха». Более того, руководство медресе предоставляло определенный социальный пакет для своих шакирдов. При медресе имелся лазарет с приходящим врачом, вызовы которого оплачивались из фонда медресе. Также медресе имело общежитие на 150 человек. Было организовано питание шакирдов, приглашенный повар готовил обеды в общем котле. Работа повара оценивалась в 3 рубля за месяц [8].

Шакирды должны были соблюдать правила проживания в общежитии: не допускать порчи имущества; подчиняться распорядку дня, включая подъем в 6.00 утра и

отход ко сну в 22.00. Важным проступком считалось нарушение чистоты медресе (лить воду, ставить обувь в неположенном месте и т. д.). Неоднократные опоздания на занятия также рассматривались как нарушение порядка медресе. Кроме того, шакирды имели летнюю и зимнюю форму одежды [9].

Медресе «Мухаммадия», по мнению жандармского управления, считалось наиболее обеспеченным, оно имело собственность на сумму более чем 150 тыс. рублей. Кроме того, медресе содержалось за счет вакуф, т. е. доходов от недвижимости, земель, торговых лавок, из взносов шакирдов и частных пожертвований. Вакуф включал каменный дом в г. Казани, дар казанского купца Шарафутдина Хисамутдинова. Самый значительный вакуф – дар этому медресе купца Оренбургской губернии 1-й гильдии Ахмета Хусаинова каменного корпуса со всеми доходами, получаемыми с магазинов в Нижнем Новгороде. Сумма доходов доходила до 10 000 рублей ежегодно [10].

Особенность медресе состояла и в том, что предусматривалась плата за обучение. Она составляла от 10 до 5 рублей в год, старометодные же медресе не устанавливали плату за обучение, а брали только подношения от родителей шакирда по четвергам [11].

Медресе имело три отделения: начальное – «Итидаги» (5 классов), среднее – «Санави» (6 классов), которое готовило юношей к поступлению на должность мулл, мугалимов, азанчи, и высшее – «Галия» (1–3 класса), окончившие этот уровень шакирды получали звание мулл и мударисов [11]. Однако, по сведениям жандармского управления г. Казани, число выпускников, окончивших три уровня медресе, было незначительным. Так, в 1906 году их окончили 12 человек, в 1908 году – 5 человек. И особенно часто классы на уровне «Галия» не функционировали из-за отсутствия учеников [12].

Число шакирдов на 1914 год составило 339, из них 169 иногородних шакирдов, живущих в общежитии медресе. Большинство шакирдов было из Казанской губернии, меньшая часть – из Симбирской, Саратовской, Уфимской губерний и Степного генерал-губернаторства. Состав обучающихся был полиэтничным: татары, башкиры, мищари, тептяри и казахи. Казахские шакирды были в основном из приграничной территории, а именно Внутренней Орды, и один юноша из Акмолинской области. Кроме того, обучались в медресе еще и 173 шакирдов из г. Казани [14].

Казахские шакирды медресе «Мухуммадия»:

Даулбаев Сеид-Акрам Абубекерович из Акмолинской области и уезда, Нуринская волость, в возрасте 14 лет.

Иргалеев Бекмухамед – казах Астраханской губернии, Торгунской части, 2-й волости, деревни Теренкудакской, 19 лет.

Чабаков Нурмухамед Чигирович – казах Внутренней Орды, Торгунской части, деревни Теренкудакской.

Аюпов Абдулхамид – казах Внутренней Орды, 2-го Приморского округа, Тумашевского аула.

Жүсіпов Силахутдин – казах Внутренней Орды, 2-го Приморского округа, 2-я волость.

Аралов Лутфулла – казах Внутренней Орды, 1-го Приморского округа аула № 12, 21 год.

Мұрсалиев Мырзағали и Айталиев Нұржан – казахи Внутренней Орды, 2-го Приморского округа, 4-й волости [15].

Новые медресе не ограничивались лишь введением звукового метода обучения, они пошли дальше и приступили к реформе учебного курса медресе. Так, учебный план медресе «Мухаммадия» включал следующие дисциплины: арабский и татарский языки, история ислама, вероучение, арифметика, чистописание. Со второго класса вводился русский язык, в третьем классе – персидский язык, в четвертом – география и естественная история, в пятом – история татар, теория словесности, арабская литература, русская история, всеобщая история, геометрия, в шестом – психология, логика, гигиена тела, правоучение, нравоучение, догматика [16]. Кроме того, председатель Казанского временного комитета по делам печати подчеркивал в 1913 году, что в Галеевском медресе началось изучение татарской литературы, а именно произведения Гаяза Исхаки, Фатыха Амирханова [17].

Дисциплины учебного плана свидетельствуют, что это было уже не схоластическое медресе, а учебное заведение светского характера, способствующее расширению кругозора шакирдов, ознакомлению их с духовными достижениями мировой цивилизации, развитию идей свободомыслия. Конечно, на мировоззрение шакирдов оказывали влияние и преподаватели.

По архивным данным, в 1913–1914 учебном году преподавательский коллектив «Мухаммадии» состоял из 20 человек. Они получали жалование от 100 до 1000 рублей в год в зависимости от знаний, квалификации и опыта [18]. Галимжан Баруди преподавал дисциплины «Толкование Корана», «Хадисы» на второй и высшей ступени обучения. В документах подчеркивалось, что Галимжан Баруди преподавал бесплатно [19]. Абдрахман Мухамеджанович Галеев, выпускник Галеевского медресе, преподавал Коран в 1 и 2 классах второго уровня медресе. Мухамед-Рахим Латыпович Ханафеев из Уфимской губернии преподавал на первом уровне обучения в медресе букварь, историю ислама, вероучение. Жалование его составляло 400 рублей в год. Якуп Адутов из Пермской губернии преподавал на втором уровне медресе такие предметы, как гигиена, геометрия, арабская литература, жизнь Магомеда. Жалование его составляло 600 рублей в год [20].

В фондах архива найдены и документы, характеризующие учебники и учебные пособия медресе. Так, автором учебного пособия по методике преподавания (Оренбург, изд-во Вакыт, 1912) был Абдула Шинасов. Интересно обращение автора к учителям: «Вы готовите детей для будущего времени, постарайтесь просветить врученных вам детей». Он призывал учителей использовать в своей преподавательской деятельности наглядные методы обучения [21].

Автором учебника «История татар» (Казань, 1912) был учитель медресе «Усмания» Габдулбари Баталов, переехавший в Казань в качестве сотрудника татарской газеты «Юлдуз». В предисловии автор пояснил, что «ныне мы стали чувствовать твердо потребность в изучении в мектебах нашей национальной истории», начиная с истории о булгарах, великом ханстве монгольском, ханах Золотой

орды и Казанском царстве. Однако Казанское жандармское управление считало, что предпринята попытка «придать особенное значение своей нации, могущей ждать своего возрождения», подчеркивало, что автор составил учебное пособие с одной ясной целью «познакомить молодежь с воспоминаниями о счастливом прошлом их предков-прадедов» [22]. Нужно отметить, что издание исторической литературы являлось свидетельством пробуждения национального самосознания у тюрко-мусульманских народов империи. В эти же годы в разных регионах империи издавались исследования: казахского поэта и философа Ш. Кудайбердиева «Родословная правителей тюрков, киргиз-кайсаков» (Оренбург, 1911); башкирского исследователя Дж. Валиди «История тюрков и татар» (Казань, 1912); в 1911–1914 годах были опубликованы работы Х. М. Атласова «История Сибири», «Казанское ханство», «Суюмбике».

Следующим медресе, где обучались казахские шакирды, стало Ахундское, открытое при 1-й соборной мечети г. Казани. Заведующим был указной мулла при этой мечети Сафиулла Абдуллин. В документе о списках шакирдов за 1916–1917 учебный год мы видим фамилии казахских юношей, например, Гинаутдулла Галиев из 1-го Приморского округа, аула 1, Внутренней орды (Астраханская губерния), Габдулла Синнатов из Царевского уезда (Астраханская губерния) [23].

Крупным медресе в Казани было Апанаевское при 2-й мечети. Заведовал им имам 2-й соборной мечети Мухамедкасым Галямович Салихов. Медресе имело два отделения – начальное и среднее. Знаменательно, что в списке преподавательского состава этого медресе числился будущий башкирский политический лидер, тюрколог Ахмед Заки Валиди (1890–1970), обозначенный как молодой учитель истории, автор исследования «Тюрк на татар таварихи», который в 1914 году выехал в Туркестан для продолжения «научных изысканий о своем народе» [24].

Функционирование и открытие этих медресе было сложным и встречало, конечно, сопротивление царских властей. Не случайно Казанское жандармское управление отмечало, что эти медресе «не отличаются благонадежностью в политическом отношении» [25].

В конце 1904 года в медресе «Мухаммадия» была создана организация шакирдов «Эль-Ислах» для поддержки и углубления новых методов обучения в мусульманских учебных заведениях. Это общество было поддержано шакирдами Уфы, Оренбурга, Троицка и других городов, где находились крупные медресе. Руководимый татарскими интеллектуалами Фатыхом Амирханом (1886–1926 гг.) и Гаязом Исхаки, «Эль-Ислах» стремился распространить идеи реформирования национального образования, прогресса во всех медресе Российской империи. В свою очередь, шакирды требовали разработки единой программы для всех медресе, приглашения ведущих ученых, предоставления самоуправления учебным заведениям. Как подчеркивал Дж. Валидов, «теперь роли переменились: движение растет снизу, исходя от шакирдов, организованных вокруг “Эль-Ислаха”, которые, не довольствуясь порядками нового метода, предъявляют требования более основательных реформ» [26]. Свидетельством этому стал тот факт, что в 1909 году шакирды медресе «Хусаиния», где функционировал филиал «Эль-Ислаха», выступили против имевшихся там проявлений косности и не-

вежества и отказались заниматься до тех пор, пока педагогический совет не уволит реакционного муддариса Абдул-Рахима эфенди [27].

Кроме этого, шакирды новометодных медресе видели свою задачу в распространении образования среди своих соплеменников путем организации школьных курсов в летний период. Чиновники полицейских отделений отмечали, что в течение нескольких лет на летнее время в Казахскую степь выезжают шакирды, муддарисы татарских медресе, где открываются «летучие юрты-школы для местного населения, … обучение которых не в интересах русской государственности» [28]. Начальник Туркестанского районного охранного отделения писал в своем донесении от 25 января 1913 года, что влияние шакирдов медресе «Галия», приехавших в количестве 40 человек в Сыр-Дарьинскую область, было настолько велико, что часть казахских детей отправилась «на зимнее время в Уфу, медресе “Галия”, откуда они вернулись распропагандированными» [29].

Как мы видим, стремление к развитию просвещения среди тюрко-мусульманских народов выходило за рамки внутринациональной борьбы разных этнических групп интеллигентов-мусульман. В начале XX века укрепилось сотрудничество между всеми тюркоязычными этносами, их объединяло стремление к свободомыслию, гуманизму, развитию национального языка, литературы и периодической печати.

Литература

1. Edward Lazzerini Ismail Gasprinsky and Muslim modernism in Russia 1879–1917. Washington University. Phd dissertation. 1973; *Исхаков Д. М.* Феномен татарского джадидизма: введение к социокультурному осмыслению. – Казань: Иман, 1997; *Хакимов Р. С.* Джадидизм (реформированный ислам). – Казань: Институт истории АН РТ, 2010; *Ямаева Л. А.* Мусульманский либерализм начала XX века как общественно-политическое движение. – Уфа: Гилем, 2002.

2. Adeeb Khalid The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: California University Press, 1998; *Khalid A.* What Jadidism Was, and What It Wasn't: The Historiographical Adventures of a Term // Central Eurasian Studies Review 5/2 (2006): 3–7; *Paolo Sartory.* Ijtihād in Bukhara: Central Asian Jadidism and Local Genealogies of Cultural Change // Journal of the Economic and Social History of the Orient 59 (2016), 193–236; *Гафаров Н. У.* История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века). – Худжанд: Государственное издательство имени Рахима Джалила, 2000; *Байгараев Н.* Жәдитшілдік идеясының Қазақ даласының әлеуметтік-мәдени және саяси даму үдерісіне ықпалы (XIX – XX ғасырдың басы). Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2016.

3. *Алиева С.* Изменения системы образования в Азербайджане и на Северном Кавказе во второй половине XIX – начале XX в. // Культурная жизнь юга России. – 2012. – № 2 (45). – С. 25–27; История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX – начало XX века). – Самарканд: МИЦАИ, 2012; *Шарифзянова Н.* Азербайджано-татарские связи в области просвещения

и образования в контексте движения джадидизма в начале XX века (до 1917 г.) // Academic Journal of History and Idea. 6/5. Winter 2019. – P. 356–373.

4. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 196–196 об.
5. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 2.
6. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 207.
7. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 1–4, 207 об.
8. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 209 об.
9. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 199–201.
10. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 207.
11. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 143.
12. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 1. Д. 5482. Л. 208 об. – 209.
13. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 208.
14. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 208.
15. ГА РТ. Ф. 199. Оп. 2. Д. 1498.
16. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 42–46.
17. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 209–210.
18. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 209.
19. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 162.
20. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 162.
21. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 140.
22. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 139–141.
23. ГА РТ. Ф. 199. Оп. 2. Д. 1422. Л. 13 об.
24. ГА РТ. Ф. 1. Оп. 4. Д. 5482. Л. 141.
25. ГА РТ. Ф. 199. Оп. 2. Д. 1560.
26. *Валидов Дж.* Очерки истории образованности и литературы татар (до революции 1917 г.). – М., 1923. – С. 90.
27. РГИА. Ф. 821. Оп. 8. Д. 828. Л. 45.
28. ГАОрО. Ф. 21. Оп. 2. Д. 618. Л. 33.
29. ГАОрО. Ф. 21. Оп. 2. Д. 618. Л. 33 об.

Бұл мақалада Татарстан Республикасы мемлекеттік архивінің қорынан алынған архивтік құжаттар негізінде Қазан қаласындағы Мұхаммедия Апанаевское және Ахундовское сияқты жаңа әдіспен жұмыс істейтін медреселердегі оқу процесінің ерекшеліктері (оқыту әдістері, пәндері, мұғалімдер, оқулықтар мен оқу құралдары) қарастырылады. Медреседе оқитын жастардың құрамы полиэтникалық болды: татарлар, башқұрттар, тептярлар, мысарлар, қазақтар және т. б. Қазақ жастары XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қазан қаласының ең беделді және ірі мұсылман оқу орындарындарының бірі Мұхаммедия медресесінде оқуға тырысты. Қазан қаласы медресесінде XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы белгілі қоғам қайраткерлері: Ахмед-Заки Валиди, Галимжан Баруди, Ахмед-Хади Максуди және басқалар сабақ берген. Бұл уақыт Еділ-Орал аймағындағы, Орта Азиядағы түркітілдес халықтардың интеллектуалды элита өкілдерінің қарым-қатынас орнатуына, олардың қызметі мен өмір жолдарының қиылысуына жол ашты.

In this article, based on archival documents from the funds of the State Archive of the Republic of Tatarstan, the features of the educational process (methods, subjects, teaching staff, textbooks and teaching manuals) in such new-method madrassas of the city of Kazan as Mukhammadiya, Apanaevsk and Akhundovsk are considered.

The madrassas enrollment of leaners were multi-ethnic: Tatars, Bashkirs, Teptyars, Mishchars, Kazakhs, etc. Kazakh youth tried to study in one of the most prestigious Muslim educational institutions of Kazan in the late XIX – early XX centuries – the madrasa Mukhammadiya. Famous public figures of the late XIX – early XX centuries taught in the madrassas of Kazan: Akhmed-Zaki Validi, Galimzhan Barudi, Akhmed-Hadi Maksudi and many others. This time predetermined the interaction of representatives of the intellectual elite of the Turkic-speaking peoples of the Volga-Ural region, Central Asia, their activities and life lines intersected.

З. Е. ИСКАКОВА, З. З. АДИЛОВА

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҮНДІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ДІНИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРГЕ КӨЗҚАРАСЫ

Бұл зерттеу ҚР БжҒМ-ның қаржыландыруымен AP09260492 «Қазақ және үнді халықтарының дәстүрлі дүниетанымындағы рухани негіздер (діни-философиялық синкретизм)» атты жоба аясында әзірленді.

Мақала тақырыбы қазақ халқының рухани және мәдени мұраларын зерттеу мақсатына сәйкес, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына дәстүрлі жолдауларында үнді мәдениетінің рухани және шығармашылық мұрасымен діни-философиялық тұрғыдан халықтардың дәстүрлі дүниетанымының негіздерін талдау үшін негізге алынып отыр. Себебі, халықтық өнердің діни-философиялық аспектісі және қазақ-үнді халықтарының ұлы ойшылдарының шығармашылық мұрасы бүгінгі күні адамзаттың рухани өмірінде маңызды рөл атқаратын жаңа мағынаға ие болды.

Қазіргі уақытта адам өміріндегі діни-адамгершілік сипаттама мәселесі әлемді гуманистік қабылдау кеңістігі тұрғысынан алғанда әртүрлі сипатқа ие. Мәдениет дамиды, оған қызығушылық артады және адамның ішкі рухани әлемі жаңғырады, діни-адамгершілік құндылықтарды білуге деген адам ынтасы қайта оянады. Белгілі бір халықтың рухани құндылықтарын, адамгершілік-этикалық басымдықтарын және дәстүрлі дүниетанымның діни-философиялық негіздерін зерттемей, қоғамның қазіргі жағдайын түсіну мүмкін емес. Бұл тақырып мұқият зерттеуді қажет етеді, өйткені ол сана, руханилық, қисынсыздық саласына жатады және кез келген ойластырылмаған тұжырымдар әлеуметтік тепе-теңдікті бұзып, қандай да бір күйзелістер тудыруы мүмкін. Сондықтан діни-философиялық идеяларды әлеуметтік-мәдени әмбебаптық пен адамгершілік құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру және олардың рухани қалыптасуындағы рөлін анықтау өте маңызды. Оны қоғамның саяси және экономикалық өмірінің бір бөлшегі ретінде қарау қажет.

Дәстүрлі дүниетанымның діни-философиялық синкретизмін зерттеу нәтижесінде қазақ және үнді халықтары қоғамының моральдық-этикалық бағдарлар жүйесіндегі параллельдерін анықтау қажет. Себебі, түркі және үнді өркениеттерінің жақындық дәрежесі және олардың діни көзқарас қалыптасатын жетістіктері әлемді дәстүрлі қабылдауының философиялық және рухани-адамгершілік компоненті екенін көрсетеді.

Ғылыми-техникалық революцияның жетістіктеріне қарамастан, қазіргі таңда адамзат қоғамы рухани құндылықтар мен моральдық нұсқаулардың өзгеруімен әлеуметтік және адамгершілік дағдарысты бастан кешіп келеді. Сондықтан бүгінгі күні, дәстүрлі мәдениет пен көзқарастың құндылықтарына қайта оралу аса маңызды. Адамзат қоғамына шығармашылық-рухани мұрасын сақтап қалуға мүмкіндік берген халықтық дүниетанымының діни-философиялық негіздері, оған жаңа позициядан назар аударуды қажет етеді. Қоғамда адамгершілік-моральдық

қағидалардың үйлесімдігіне ұмтылатын, жалпыға ортақ адами құндылықтар мен гуманистік ойлардың басымдықтарына ие, адамзат әртүрлі аттармен әртүрлі тілде жүгінетін Жоғары Күштер бар.

Қазіргі таңда біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар мықты интеллектуалды дәстүрге және ауқымды материалға ие. Фольклор кез келген халықтың мәдени және рухани мұрасын игеруде үлкен маңызға ие [1]. Әсіресе жастар үшін фольклор халық даналығының, оның дәстүрлі дүниетанымы мен көзқарасының қайнар көзі. Өз халқының өткенін білмей, бүгінді терең түсіну, оған қоса болашақты дұрыс қалыптастыру мүмкін емес. Бұл білімсіз адамның рухани бай тұлға ретінде қалыптасуы, қоғамның ілгері дамымайды. Бүгінде қазақ ауыз әдебиеті фольклоры, аңыздар мен қаһармандық эпостар, батырлар туралы аңыздар, екінші жағынан – үндітану бойынша кең көлемді әдебиет, Абай, Шәкәрім, Свами Вивекананда, Рамакришна және басқа ойшылдардың рухани мұраларын зерттеуде маңызды да мағыналы жұмыстар жүргізіліп жатыр. Үнді халқының ұлы эпостары «Махабһарата», «Рамаяна», буддистік өсиеттер жинағы «Дхаммапада» сынды мұралар отандық ғалым Ә. Д. Нілібаевтың бастамасымен қазақ тіліне аударылып, жарық көрді [2]. Дегенмен отандық гуманитарлық ғылымда осы күнге дейін үнді ойшылдарының, жазушылар мен ақындарының шығармашылық мұрасы, үнді фольклорындағы аудармалары мен ғылыми еңбектері әлі де жоқ. Екі халықтың дәстүрлі көзқарастарының діни-философиялық негіздерін зерттеу тұрғысынан салыстырмалы-салғастырмалы жұмыстың жоқтығын айта кетуге болады.

Қазақтардың дәстүрлі көзқарасы, негізінен, ежелгі көзқарастар, нанымдар мен табыну салт-дәстүрі мен исламның синкретикалық бірігуі нәтижесінде қалыптасты. Бұдан басқа, Қазақстанның ерекше геосаяси жағдайы біздің халқымыздың әртүрлі әлемдік діндермен: христиандық, буддизм, индуизм және т.б. танысуына ықпал етті. Бірақ ата-бабаларымыз шетелдік ілімдердің енуіне танымдық ілімін қарсы қоя білді. Бұл өзіндік синкретизм тұрақты рухани даму үдерісіне әкелді. Үнді дініне келсек, ол бірыңғай емес, керісінше әртүрлі формаларды қамтиды. Оның негіздері ведалық нанымдарда қаланған (ведалық құдайлар деп Веда деп аталатын, III мыңжылдықта арий тайпалары әкелген қасиетті мәтіндеріне енгізілген діни гимндер жинағын, ғұрыптарды айтады) [3]. Ол политеистік дін болып саналады. Діни философияның негізі: әлем заттар мен құбылыстардың кездейсоқ үйлесімі емес, сонымен бірге ғаламды тұтас ұстайтын әмбебап және мәңгілік ғарыштық тәртіп. Әділ адамның жаны жоғары адамдар санаты арасында, ал күнәһар адамның жаны төменгі дәрежеде қайта дүниеге келеді. Жақсы кармаға бастар басты жол – рәсімді және варна жүйесіндегі орнын қатаң сақтау, өйткені бұл киелі жүйе Ведаларда егжей-тегжейлі көрсетілген [4]. Осылайша, құдайлар мен адамдар арасындағы қарым-қатынасты түсінуден бастап, ежелгі үнділер табиғат пен табиғаттан тыс, рухани және материалдық дүниені байланыстыра келіп, абстрактылы ойлаудың жаңа дәрежесіне көтерілді, ол өз алдында адамның дүниеге деген көзқарасының әлемнің түрлі аспектілеріне әсер ететін діни-философиялық мектептердің пайда болуына, бұл әлемді түсінудің әртүрлі тәсілдеріне әкеліп соқтыруы керек еді. Бұл мектептерге: Санкхья, Веданта, Йога, Ньяя, Вайшешика, Миманса жатады. Екі халықтың дәстүрлі көзқарастарының негізі болатын ортақ нүкте: біздің әлем Жоғары ақылмен [5] басқарылатын әлемнің

бір бөлшегі ретінде үнемі дамып отырады және осы ғарыштық үйлесімді бұзбау үшін адам белгілі бір адамгершілік заңдары мен моральдық принциптерді сақтау керек. Бұл бастамаларды сақтамау және олардан бас тарту, нәтижесінде адамзат тарихында жиі кездесетін келеңсіздік пен әлеуметтік төңкерістерге алып келеді. Адамзат қоғамының бүгінгі әлеуметтік-саяси, экономикалық және адамгершілік-моральдық мәселелері біздің дүниетанымның рухани негіздерінің айқындалуының өзектілігін дәлелдейді. Дәл осы негіздер қарапайым адамдар тобын халық етеді, оның санасын, әлемді танудың, мәдениетін, әлеуметтік нормаларын және заңдарын, оның идеалдары мен бағыттарын қалыптастырады. Сондықтан тек өзінің тарихын, мәдениеті мен өзінің рухани негіздерін білу ғана, Қазақстан немесе Үндістан халықтарының одан әрі қарай дамуына мүмкіндік береді.

Елбасы «Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында ұсынып отырған сананы жаңғыртудың бір құралы – ұлттық бірегейлікті сақтау. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, тіл, музыка, әдебиет, үйлену тойлары – мұның бәрі, Елбасының айтуы бойынша, халықпен мәңгілікке бір жасайды. «Ұлттық мәдениетті сақтамай, ешқандай дамудың болуы мүмкін емес», – дейді [6]. Елбасы ұсынған «Қазақстанның рухани құндылықтары» жобасын жүзеге асыру олардың мәдениетіне жақындауға ғана емес, жат ағымдарға қарсы тұруға мүмкіндік береді. «Бүгін олар жат идеологиялық ықпалдың әсері туралы сөйлескенде, біз олардың артында белгілі бір құндылықтар, басқа халықтардың мәдени рәміздері тұрғанын ұмытпауымыз керек.

Қазір адам болмысының діни-моральдық сипаттамаларының мәселесі гуманистік көзқарас кеңістігінде жаңа реңкке ие. Адамның ішкі рухани әлемін қайта тануға деген, демек, діни-моральдық құндылықтарға деген қызығушылықты қайта оятатын мәдениет дамып келеді. Белгілі бір халықтың рухани құндылықтарын, моральдық-адамгершілік басымдықтарын және дәстүрлі дүниетанымның діни-философиялық негіздерін зерттеместен, қоғамның қазіргі жағдайын түсіну мүмкін емес. Бірақ бұл тақырып мұқият және байқап өңдеуді талап ететін зерттеу – сана, руханилық, иррационалдық салаға тиесілі екендігін ұмытпай кез келген ойластырылмаған қорытындылар әлеуметтік тепе-теңдікті бұзып, күйзеліс тудыруы мүмкіндігі барын атап өту қажет. Сондықтан діни-философиялық идеяларды әлеуметтік-мәдени ортақ және моральдық құндылықтардың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, олардың қоғамның рухани, саяси және экономикалық өмірін қалыптастырудағы рөлін айқындау өте маңызды.

Әдебиеттер

1. *Бухарин М. Д.* Индийские философы в «Индике» Мегасфена // Проблемы истории, филологии, культуры. Вып. 5. – М. – Магнитогорск, 1998. – С. 145–152.

2. Нилибаев А. Рамаяна. Махабхарата. – Алматы, 2005.

3. *Чаттопадхьяя Д.* От санкхьи до веданты. Индийская философия: даршаны, категории, история / Пер. с англ. – М., 2003.

4. *Кишибеков Д.* Философия: Учебное пособие. – Алматы, 1994.

5. *Мюллер М.* Шесть систем индийской философии. – М., 1995.

6. Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы // http://www.akorda.kz/kz

Today, in the era of globalization, when the borders and converging cultures, the acute question of emphasis on universal human values and humanistic ideas, which include religious and philosophical. People are starting to realize that despite superficial differences, people and cultures have a common spiritual principles, which are based on the first religious and philosophical views of man. Their spiritual value is of universal significance and lasting value. Also, it is a comprehensive study of the traditional worldview of the Kazakh and Indian people to identify the philosophical and religious context in its formation and historical retrospective.

Сегодня, в эпоху глобализации, когда открываются границы и сближаются культуры, остро встает вопрос акцентирования общечеловеческих ценностей и гуманистических идей, к которым относятся и религиозно-философские. Люди начинают понимать, что, несмотря на внешние различия, народы и культуры имеют общее духовное начало, в основе которого лежат первые религиозные и философские представления человека. Их духовная ценность имеет общечеловеческое значение и непреходящую ценность. Поэтому в статье рассматривается комплексное исследование традиционного мировоззрения казахского и индийского народов на предмет выявления религиозно-философского синкретизма в его формировании и исторической ретроспективе.

Г. К. МУКАНОВА

ПИОНЕРЫ ТИБЕТОВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ. ШОКАН УАЛИХАНОВ

Новым поколениям казахстанцев важно быть осведомленными об исследователях смежных регионов, и в частности Тибета. Актуальность темы тибетоведения диктуется ростом национального самосознания и подтверждается обращенной к профессиональным историкам, обществоведам, деятелям отечественной культуры статьей Президента РК К. К. Токаева «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» в газете «Егемен Қазақстан» от 5 января 2021 года. Наш отклик на эту публикацию вышел ранее [1].

Научно-исследовательские работы, касающиеся стран Востока, в советской историографии были под особой цензурой. В результате до сих пор остаются нерассекреченными отчеты о поездках в Китай и Тибет русских экспедиций второй половины XIX – начала XX века. Соответственно, вклад казахских ученых и исследователей указанного периода отражен недостаточно в специальной литературе, равно как и в школьных и вузовских учебниках и хрестоматиях.

Анализ публикаций XX века, между тем, показывает, что тибетоведение занимало отдельную нишу в советском востоковедении. Причинами столь «привилегированного» положения Тибета были сложная ландшафтная система, малоизученная этническая история, языки аборигенов, стратегическое положение в зоне, сопредельной с рядом государств Центральной и Южной Азии, и непосредственная близость с Китаем, в состав которого Тибет вошел в середине прошлого столетия. Степень социально-политической устойчивости в этом узловом звене международных отношений зависит от многих видимых и невидимых с первого взгляда факторов.

Мониторинг публикаций обществоведов за три десятилетия суверенитета Казахстана показывает достаточно малую степень интереса к Тибету, что, вероятно, объяснимо отсутствием непосредственной общей границы. Между тем, тема Тибета вошла в мемуары участников и потомков печально известного перехода казахов из Советского Союза в годы насильственного «оседания» и коллективизации [2]. Обстановка 1930-х годов вынудила казахские семьи из восточных областей республики к преодолению пустынных и горных местностей Синьцзяна, Северного Тянь-Шаня и Тибета. Путь был полон материальных и физических мытарств. Бежавшие со скарбом, животными многодетные семьи казахов дошли с большими потерями до Лхасы, столицы Тибета [3]. История формирования зарубежной казахской диаспоры в Европе (Турция приняла беженцев) была бы неполной без тибетской страницы.

Независимый Казахстан и Тибет имеют шанс развивать контакты опосредованно, в рамках двусторонних отношений с КНР. В средствах массовой информации регулярно освещается ход реализации трансконтинентального проекта «Один пояс – один путь». Население нашей республики имеет возможность посещать Тибет с туристическими целями, вместе с тем авиасообщение обходится недешево.

Государство и общество – проблема гипотетическая и практическая одновременно. В советском востоковедении она выносилась на первый план, возможно, ввиду печально известной концепции К. Маркса о государстве, развитой В. И. Ульяновым-Лениным в понятие о диктатуре пролетариата. Повышенный интерес к социально-классовым взаимоотношениям, осуждаемый ныне некоторыми обществоведами, между тем, имеет все основания быть реализованным. Имеется в виду тема экс-государств или народов, лишенных легитимной государственности искуственным образом.

Центрально-Азиатский регион (далее – ЦА) – в классическом понимании обобщенное название огромной по протяженности территории, включающей современные государства Казахстан, Монголию, а также субрегионы: российский Алтай, Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая, Тибет, частично земли Кыргызстана и Узбекистана, Таджикистана и Афганистана.

Глобализация и процессы складывания международных отношений в региональном и планетарном масштабах, – отдельная тема. Внутри данной проблематики представляет интерес процесс изучения сопредельных территорий и причин, по которым приходилось ограничивать двусторонние контакты. Среди таковых были как объективные (природно-климатические, катаклизмы планетарного масштаба), так и субъективные факторы (природа человеческой натуры настолько непредсказуема, что порой антагонизм в межстрановых отношениях порождается случайно брошенной фразой, переменой настроений и необъяснимых симпатий-антипатий. Политологи дали этому явлению термин «геополитика», который объясняет предпочтения более высокими материями, стратегией и прочим. Пребывать в плену терминологических тенет – дело неблагодарное, оставим их на забаву любителей пикироваться дефинициями).

Казахское государство, берущее истоки из древней истории Степи (одной из составляющих в процессе его формирования была древнетюркская государственность), на протяжении длительного периода существования поддерживало торговые и дипломатические контакты со всеми четырьмя сторонами света. Специфика внешнеполитической практики Казахского государства уникальна и составляет своего рода ценное обретение во всемирной истории дипломатии. Изобретение практики отправки «аманатов», в частности, это правильно просчитанные риски в условиях паритетных отношений, барометр дружелюбности и залог пролонгированности взаимосвязей. Этимология слова «аманат» сообщает о его тюркской природе, и это не оспаривается, тогда как термин прочно входил в лексику внешнеполитических ведомств маньчжуро-китайских династий и иных партнеров Казахского государства.

Организованные ханом Касымом и впоследствии другими правителями Казахского ханства миссии по периметру государства и вширь претендовали на признание легитимности, зондировали настроения, что вполне логично. Посольство, будучи принято и «заласкано», в любой точке планеты искони означало признание де-факто и де-юре того, кто является инициатором посольской миссии.

Подтверждением этому является тот факт, что при великом стратеге, хане Среднего казахского жуза Абылае (XVIII в.) посольства в Пекин направлялись из его

ставки в Северном Казахстане с ритмичностью маятника: регулярно и непререкаемо. Об этом сообщают источники, интерпретированные исследователями относительно недавно, после обретения Казахстаном суверенитета [4]. С другой стороны, отработанный механизм посольских миссий из Казахского государства в восточном направлении закономерно рождает вопрос: входило ли в задачу упомянутых миссий налаживать добрые взаимоотношения с теми государственными образованиями, которые встречались по дороге в столицу Поднебесной и не были ли они подчинены ей? В связи с этим мы обратились к загадочной terra incognita – Тибету. Для доказательности правильного выбора объекта и субъекта изучения приведем следующие факты.

Казахские роды найманы, кереи из восточных областей советского Казахстана в 1930-е годы откочевали от нависшей угрозы физического истребления через границу с Синьцзяном и, будучи преследуемы местными жителями, вынуждены были идти далее, через Тибет, и выйти к Кашмиру. Дальнейшая их судьба связана с беспрецедентной массовой миграцией через Южную и Переднюю Азию на Ближний Восток и, наконец, в Турцию.

Об этой миграции мы писали ранее [5]. О мытарствах мигрантов изданы труды зарубежных историков, а также мемуары участников, выживших и натурализовавшихся затем в Европе. Ряд из них посетили Казахстан после распада СССР. В их мемуарах приложены карты маршрутов, и, что любопытно, топоним «Тибет» в них присутствует.

Означает это лишь то, что маршрут из Степи в сторону Тибета существовал издревле. Возможно и то, что особенности климата и сейсмологических колебаний усложнили переход по нему, сделав непопулярным. Также мы встречаем немало сообщений о торговых караванах. В основном использовались верблюды для доставки грузов, которые по этому маршруту двигались с востока на запад и в обратном направлении.

Изложение направлений внешней политики Казахского ханства и приоритетных элементов степной дипломатии замечательно представлено многолетними исследованиями д. и. н., профессора, члена-корреспондента НАН РК М. Х. Абусеитовой [6]. Посредством индуктивного метода она проводит интересный сравнительный анализ артефактов из области верований и синкретических представлений народов, ныне проживающих относительно отдаленно от прародины, Великой степи.

Картография на базе раритетных источников и географические обозначения казахской лексики (при необходимости можно провести сопоставительный анализ) позволят реконструировать указанное (обозначим условно как «тибетское») направление дипломатии Казахского государства. Эпические тексты, фольклор, шежіре также являются частью источниковой базы воссоздания объективной истории внешних контактов.

В хронологическом срезе наиболее обеспечены источниками должны быть в этом направлении XVI–XVII и даже первая половина XVIII века. Однако их могли легко сокрыть, из-за политических разногласий советско-китайского «охлаждения» и по иным мотивам. Актуальность поисков следов контактов Великой степи и Тибета от этого только нарастает, в контексте вышеобозначенной дискуссионной темы

экс-государственности, которая способна вывести на плоскость смежной темы, а именно – деколонизации. На тему деколонизации и реколонизации мы рассуждали ранее в ряде публикаций, интерес к которым проявили зарубежные издательства [7].

Любопытно то, что современные исследования бельгийских ученых, например, профессора Лаборатории перспективной антропологии Университета Лувен доктора Анне-Мари Вильмено, указывают на общность этнокультуры, традиций, в некотором роде, и даже лексики обитателей Тибета с этнокультурными традициями и языком аборигенов Казахстана [8].

Последние по времени находки казахстанских востоковедов между тем углубляют наши традиционные представления о внешних контактах и мировоззрении кочевников. Раритетные источники, в том числе визуальные, по истории Казахского ханства, расширили стереотипные представления о географии степной дипломатии и указывают на мощные миграционные процессы в прошлом. В перспективе наука Казахстана приблизится к пониманию карты древних машрутов посредством изучения общности топонимики, равно как сакральных и эпиграфических сюжетов.

Внимательное прочтение тюркских, персидских источников указывает на тот факт, что из Центральной Азии на государственном уровне в прошлом организовывались внешние экспедиции, и немалое, если не преобладающее, их количество отправлялось именно на восток. Должна отметить, что в советской историографии и источниковедении заметен искусственный крен в пользу освещения контактов казахов в северном направлении. Данное положение сложилось в силу идеологической установки, приукрашивания «добровольного вхождения / присоединения». Данный аспект сегодня не выдерживает критики, настолько очевидны манипуляции составителей «сборников документов» и «хрестоматий» в СССР до 1991 года.

Стоит ли удивляться, что такие направления сношений степных империй с восточными соседями, такими как, например, Китай и Тибет, представлены были односторонне либо вовсе игнорировались. Тогда как географическая близость этих крупных и значимых объектов политеса к пространству Центральной Азии является априори гарантом наличия таковых контактов, на наш взгляд. То есть необходим пересмотр устоявшихся стереотипов, когда казахские границы на востоке как будто все еще составляют некую «железную завесу» от вполне живого организма, каким является мир ламаизма и конфуцианства со всеми сопутствующими проявлениями...

Отсутствие общих границ между Тибетом и Казахстаном не исключает культурных связей между ними. Тем более, что, как мы упоминали, в истории XX века большое количество казахских семей пересекли Тибет, будучи вынуждены покинуть отчий край в 1930-е годы. Мы изучили массу источников и мемуарных изданий, иллюстрированных фотографиями участников массовой безвозвратной вынужденной эмиграции. Трудный переход, миграция казахского населения на восток вплоть до начала 50-х годов XX века актуализировала маршруты: Тарбагатай – Синьцзян – Тибет – Кашмир – Пакистан – Афганистан – Иран – Турция. Беспрецедентная массовая стихийная миграция из пределов Казахской Советской Социалистической Республики, таким образом, доказала, к сожалению, с большими человеческими и материальными потерями, что указанные регионы исторически контактны, то есть взаимосвязаны.

Данный исторический факт миграции обращает внимание на необходимость пополнения имеющихся знаний о государствах и обществах, входящих в Центрально-Азиатский регион. Это тем более необходимо, так как через Центральную Азию проходят новые железнодорожные и автомагистрали в рамках мегапроекта «Один пояс – один путь». Это означает, что жители Республики Казахстан вскоре почуствуют на себе приток носителей малоизвестных языков и культурных особенностей с востока. Религиозные обряды и предпочтения тибетцев отличаются от других народов, история и современное состояние аристократии Тибета известны больше специалистам-востоковедам. То есть обыватель, если только он не увлекается туризмом и эзотерическими учениями, не совсем готов к встрече с иными духовными практиками. И если учесть, что коренные жители Тибета на самом деле склонны к самоизоляции, то казахстанцы не так много знают об этой цивилизации.

В Европу постепенно проникали сведения о так называемых восточных единоборствах и исключительной физической подготовке монахов Тибета, этому способствовали рассказы путешественников, фильмы и т. п.

В специальных трудах по тибетоведению более известна фамилия Н. В. Кюнера, российского и советского ученого, который одним из первых в России обобщил данные, известные научному сообществу к началу XX столетия. Труд его назывался «Описание Тибета» [9]. Вкладу Кюнера в отечественное востоковедение предполагается посвятить отдельную публикацию, чтобы здесь не останавливаться подробно. Известно, что ученый в период Великой Отечественной войны был эвакуирован в Алма-Ату, работал здесь в архиве и библиотечном фонде, его переписка с коллегами также представляет интерес.

Обращаем внимание на тот факт, что ряду казахских исследователей Тибета XIX века в историографии темы все еще не отведено места. Так, историко-географические и этнокультурные сведения о Тибете обнаруживаются в трудах Шокана Уалиханова (1835–1865). Казахский ученый-этнограф, путешественник, выпускник Омского кадетского корпуса, исследователь Восточного Туркестана и Центральной Азии в целом, он проявил научный интерес к Тибету еще во время учебы, знакомясь с географическими картами и трудами предшественников. Середина XIX века была прорывом, особым этапом в российской географии, благодаря экспедициям в отдаленные уголки на карте Азии, а также их увлекательным описаниям. Имена Семенова-Тян-Шанского, Пржевальского увлекали молодые умы. Особым авторитетом пользовалось Западно-Сибирское отделение Императорского Российского Географического Общества, в состав которого входили уважаемые ученые, исследователи этнографии, истории, географии, знатоки восточных языков и верований. За большой вклад в изучение Синьцзяна, как известно, Шокан был принят в члены ИРГО, его путевые дневники вызвали небывалый интерес за рубежом, в Германии и Англии.

Любопытно, что при жизни Шокана британские аналитики проявили небывалый интерес к его записям. Большой спрос на тексты, очерки казахского путешественника диктовался внешнеполитическими планами Лондона. Территориальные приобретения королевского двора в Индостане, помимо других, в середине XIX века не были в абсолютной безопасности. Опасения усиливались по мере продвижения

войск русской монархии на юг и юго-восток в Казахстане и Средней Азии, вплотную к границам с цинскими владениями в Восточном Туркестане. Таким образом лондонский кабинет нуждался в достоверной информации как о планах царизма, которые косвенно прочитывались в маршрутах поездок офицеров Генштаба в указанных направлениях, так и о положении дел в Синьцзяне.

Надо отдать должное интуиции Шокана Валиханова. Его поездка актуализировала международный интерес не только к событиям в Кашгаре (Алты-Шахар) и деспотическому правлению Валихана-тюре, которые действительно заслуживали осуждения со стороны мировой общественности. Внимание Шокана привлекла сопредельная территория, Тибет. И тому были причины. Природные ресурсы Тибета – обширный водосток и запасы золота, а также другие данные, издавна были известны и даже попали в рукописи позднего средневековья, которые Шокан специально изучил, предварительно дав их на перевод знакомому студенту. На чем основано наше предположение, что Шокан Уалиханов проявил интерес к тибетоведению и при более благоприятных условиях вплотную приступил бы к изысканиям в этом перспективном направлении?

Первое. Дело в том, что он еще во время учебы интересовался источниками на арабском, персидском и тюркских языках, черпал информацию из рассказов аксакалов в ауле, читал труды европейских и русских путешественников, то есть имел возможность и желание сопоставить собранные сведения разножанровых источников.

Второе. Мы провели компаративный анализ изданных на английском и русском языках трудов Ш. Уалиханова. В тех из них, которые подготовил к печати академик А. Х. Маргулан (1960-е годы), были опубликованы обнаруженные в его архиве рукописные материалы, представляющие собой переводы восточных текстов. Судя по комментариям, эти переводы были сделаны по просьбе самого Шокана, в 1862 году Х. Фаизханов помог ему с переводом известного сочинения «Тарих-и Рашиди» М. Х. Дулати. Что любопытно: в упоминаемой рукописи Дулати содержится раздел «Описание Тибетского юрта» (!) [10]. О чем повествует автор рукописи, М. Х. Дулати? В доступной форме, скорее, в жанре описания путешествия, осуществленного по воле правителя, представлены сведения по истории, в том числе военной, политесу, этнографии, орографии (названия горных вершин), топонимике труднодоступного региона, каким являлся Тибет.

Третье. На основе анализа контента собранных Шоканом восточных рукописей, карт и выписок из трудов предшественников можно утверждать, что логика записей говорит о его системном интересе к Тибету. Гидросистема Тибета привлекла внимание Шокана: «Воды, стекающие с Тибетских гор на запад и на юг, являются реками Хиндустана…, которые, сливаясь воедино, образуют реку Синд» [10, с. 426–427]. «Из всего сказанного становится ясным, что Тибет расположен на очень высоком месте, потому что стекающие во все стороны реки являются его водами» [10, с. 427], – данный вывод М. Х. Дулати красноречиво характеризовал ценность гидроисточников для данной части Центральной Азии. Для Шокана этот момент не остался незамеченным. Вода – источник всего живого, в данном регионе ее наличие служило индикатором его заселенности. Те, кто владел гидроисточниками Тибета, мог свободно контролировать окрестности и положение дел далеко вовне.

Четвертое. Предпочтительными вопросами, которые собирался изучать Шокан, были в том числе этнокультурные особенности региона. Этнографический раздел тибетоведения предваряется следующими строками сочинения М. Х. Дулати: «Население Тибета состоит из двух групп. Одну называют рапул, т. е. оседлые, а другую называют чинба, т. е. живущие в степи» [10, с. 427]. «Степные жители Тибета не похожи на степных жителей других народов… всякую тяжесть и груз они навьючивают на овец». Занятия чинба – перевоз китайских товаров (а также соли, яков, ткани и другого) в Индустан и, наоборот, товаров из Тибета – в Китай. Чинба насчитывается порядка 50 тысяч семей, «они составляют эль почти одного целого государства» [10, с. 428].

Пятое. Инфраструктура и урбанистика в пределах Центральной Азии – важная страница востоковедения, которая интересовала Шокана. В цитируемом переводе рукописи Дулати, сделанном по просьбе Шокана, описание тибетских городов невольно вызывает желание сопоставить ее с инфраструктурой средневекового Отрара и других стационарных поселений вдоль Шелкового пути. «Вилайет Балти включает Пурик, Ханула, Ишкар и Ладакаш, и в каждом по несколько городов и селений с садами. Урсанг является для Тибета киблой и кабой, это центр науки и обитель аскетов и отшельников Китая и Тибета» [10, с. 429]. Шокан не мог не обратить внимания на созвучие топонима Ишкар (в другом месте рукописи – Искара) на Тибете с городком Искер (столица Сибирского юрта XIII века, ныне разрушена, остатки находятся близ г. Тобольска в составе РФ), который находился на границе казахских кочевий с сибирскими владениями Российской империи. Тюркское происхождение наименования города на правом берегу Иртыша с «тезкой» на Тибете, в эпицентре древнего Шелкового пути, по нашему мнению, красноречиво свидетельствует о роли тюркских государственных образований в регионе. И если следовать логике создателя рукописи «Тарих-и Рашиди», когда им употребляется термин «юрт» с определением «тибетский», «кашгарский», и аналогично «юрт» встречается вместе с определением «сибирский», столицей которого был Искер, то нетрудно воспроизвести карту тюркских владений. Выходит, что пределы влияния тюрков периода монгольского владычества и ранее распространялись и на правый берег Иртыша, и на Кашгар и сопредельный Тибет (?). Идентификация государственных образований (правлений) обозначалась на столь огромной территории при помощи слова «юрт». В этом емком термине заключен глубокий смысл: и население (ср. казахское «жұрт»), единое и сознающее себя принадлежащим к определенной территории, и земли, также объединенные волей правителя, следовательно, обеспеченные военизированной охраной со стороны государя, и интегрирующая жителей юрта фискальная и, с большой долей вероятности, единая финансовая система как индикатор активной внешней торгово-обменной деятельности. Что касается версий о финно-угорском происхождении слова «юрт», представленных в российских электронных справочных изданиях, то они не выдерживают критики.

Шестое. Следующий, не менее привлекательный для любителей исторической и экономической географии аспект Тибета – это золотоносные копи. Ресурсы Тибета не были широко изучены, и Шокан обращается к источникам. В архиве Шокана, упомянутом переводе «Тарих-и Рашиди», сказано: «В землях чинбов имеются ме-

сторождения золота» [10, с. 430]. Из них два рудника представляли особый интерес: «Алтунчи Тибет», в котором работали жители нескольких аймаков эля Дулба, и в местности Кукэ, где, промывая землю, можно было обнаружить крупицы золота – от горошин до размеров с сердце барана. То есть сведения о золоте в горных породах Тибета из рукописи М. Х. Дулати были известны и в период Великих Моголов, как минимум в начале XVI века.

Седьмое. Межгосударственные контакты и межконфессиональные отношения в регионе представляли немаловажный пласт социально-политической картины, на что обратил внимание Шокан. Как же складывались отношения между правителями владений в Восточном Туркестане (Кашгаре) и Тибетом? На этот вопрос Шокан смог получить ответ в той же рукописи М. Х. Дулати: «в 938 г. х. или 1532 году» хан (речь идет о могульском хане Султан Саиде, правившем в Кашгаре, которому номинально служил М. Х. Дулати. – Г. М.) инициировал газават на Тибет, вплоть до границ с Кашмиром. То есть в первой половине XVI столетия среднеазиатские правители претендовали на ресурсы Тибета, уповая на Аллаха и свое войско. Данный факт зафиксирован в письменном источнике [10, с. 430].

Таким образом, для Шокана Уалиханова исследование Тибета, его роли и места в истории Центральной Азии вообще и казахской государственности в частности представляло бесспорный теоретический и прикладной интерес.

Интуиция подсказывала ему, что тибетское направление, в контексте внешних связей среднеазиатских владений, имело большой практический смысл. Шокан всегда интересовался легендами, эпосом, происхождением тех или иных названий местности. Тюркская топонимика Тибета наводила на определенные сравнения. Названия городов: Искер на берегу Иртыша близ Тобольска, где мог бывать Шокан, и созвучное название города Искар в Тибете, как выше мы отметили, из разряда однокоренных, что наводит на определенные выводы. Эти и другие наблюдения казахского ученого, проявившего профессиональный интерес к рукописи М. Х. Дулати, означают лишь то, что если бы не скоропостижная кончина Шокана Уалиханова, мы бы сегодня располагали результатами его изучения генезиса и истории развития межрегиональных связей в пределах Центральной Азии: Искер на Тоболе – Алтай – Семиречье – Тибет и т. д.

Дело Шокана продолжил его друг Григорий Потанин (1835–1920), с которым они во время учебы в Омске мечтали побывать в малоисследованных краях, горных вершинах Алтая, Алатау, Тибета, Гималаев. Григорий Николаевич, хорошо знавший казахский язык и традиции, посещал родителей Шокана и его родных в Сырымбете. Биография Потанина насыщена событиями, в которых он участвовал как личность с выраженной гражданской позицией. Известно, что он был уважаем лидерами казахской партии и национальной автономии Алаш. Его исследовательская деятельность координировалась изначально Западно-Сибирским отделением ИРГО. Так, Потанин посетил Тибет дважды: в ходе экспедиций 1884 и 1892 года. По результатам первого похода он написал труд «Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия». В первом томе – описание маршрута, этнографические очерки, во втором – фольклорные материалы монголов, китайцев и тибетцев: сказки, легенды, исторические предания, версии эпосов, в том числе “Гэсэра”» [11, с. 107].

Общественность восторженно приняла описание путешествий Потанина, чему способствовал выход интересного издания «Путешествие Г. Н. Потанина по Китаю, Тибету и Монголии», автором которого была известная писательница и переводчик, популяризатор науки М. А. Лялина (1838–1910). Книга издана в Санкт-Петербурге в 1898 году на основе оригиналов исследователя. Глава «Восточная окраина Тибета» датирована 1885 годом и включает разделы «Тангуты», «Амдосское нагорье», «Монастырь Лабран», «Восточный склон Тибета», «Долина Ксернцо» [12, с. 139].

В книге немало интересных наблюдений, карт и фотографий. Есть указание на «хуланов» (куланы? – Г. М.) среди фауны края. Тангуты привлекли внимание тем, что внешне отличались от монголов и китайцев. Потанин отправился в экспедицию с супругой, которой было назначено официальное жалованье, она тоже проводила исследования и вызывала понятный интерес у журналистов как профессиональный ученый, что было редкостью для России того времени. В предисловии к книге М. Лялина посвятила теплые слова памяти А. В. Потаниной, скончавшейся во время очередной экспедиции [13].

Часть итогов экспедиций Г. Потанина на Тибет была засекречена военным ведомством России. Это не позволило ему в полной мере обобщить полученные им в экспедиции сведения о Тибете и сопоставить их с известными мировой науке. Тем не менее, обнаружив тесные связи в фольклоре тюрко-монгольских народов, затем ученый искал параллели к степным преданиям в европейском фольклоре. Самостоятельно и выпукло Г. Н. Потанин обозначил проблему заимствования восточных сюжетов европейскими сочинителями и составителями сказок и т. д., резюмировав: «...нет логических препятствий поставить вопрос о гипотезе широких заимствований из степного или ордынского фольклора; фактическое подкрепление ее будет зависеть от дальнейшего сбора тюрко-монгольских легенд и их критической разработки» [11, с. 108].

В современных российских СМИ и исследованиях краеведов, биографов Г. Н. Потанина его открытия и заслуги в тибетском направлении оцениваются как «продолжение поисков Пржевальского» [14]. Было бы справедливо, если бы о казахском ученом Ш. Уалиханове, друге и единомышленнике Григория Николаевича, как востоковеде, также изучавшем Тибет, появилось больше публикаций. Это еще раз убеждает нас в том, что следует продолжать изучение вопросов казахстанского тибетоведения с целью реконструкции этапов научных исследований в данном направлении. В архивах казахского востоковеда есть выписки из сочинений Ю. Клапрота [15] и из дел Главного Управления Западной Сибири, где повествуется о поездке в Тибет Мехди Рафаилова [16]. Шокан целенаправленно изучал материалы, так или иначе касавшиеся Тибета, исторической панорамы и возможностей его в плане расширения торговли. Ему было известно, что генерал-лейтенант Глазенап в первой четверти XIX века озадачился целью «собрать сведения о возможности учредить выгодный для России торг через центральный город Аксу с Чугучаком и Кульджой, с одной стороны, и – Кашгаром, Тибетом и Кокандом, Бухарой и Кашмиром – с другой» [17, с. 270]. Шокан осуществил поездку в Кульджу спустя три десятилетия, предварительно внимательно сопоставив сведения о крае и, безусловно, преследуя дальние планы попасть в Тибет. Однако обстоятельства и активиза-

ция торговли со стороны Поднебесной с тибетскими владениями изменили планы российских ведомств.

Таким образом, научное тибетоведение в Казахстане начало складываться еще два столетия назад и было обусловлено как интересами расширения торговых операций, так и осмыслением роли тибетского региона в формировании тюркских государств и политеса в Центральной Азии. Сегодня историческая наука РК выходит на уровень качественного обновления методологических подходов, которые, будучи свободны от иллюзорных идеологем, через призму исторических личностей, таких как Шокан Уалиханов, позволят обозначить историческое место Тибета в культурогенезе, этногенезе и политогенезе казахской государственности.

Литература

1. *Муканова Г.* Международная коллаборация и независимый Казахстан // Юридическая газета. – 2021. – 8 января. – № 1, 2. – С. 2.

2. Алтай Халифа Гакыпулы. Биобиблиографический указатель / Сост. К. Н. Балтабаева, С. Е. Ажигали, С. С. Корабай, Г. Габбасулы, Р. С. Кожахметов, К. М. Конырбаева, Абд. Х. Алтай. – Алматы, 2017.

3. Halife Altay. Anayurttan Anadolu'ya. – Ankara: Kultur Bakanligi: 1981. На тур. яз.

4. *Карин Е.* Казахско-китайские отношения в XVIII в. // Саясат. – № 4. – 1997.

5. *Муканова Г. К.* Нация в движении: Казахская трансграничная миграция в контексте международных отношений в Центральной Азии (сер. XIX – XX в.). – Алматы: Қазақ университеті, 2014.

6. *Абусеитова М. Х.* Казахское ханство. Изд. 2-е, перераб. и дополн. – Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020.

7. *Муканова Г. К.* Центральная Азия и проблемы деколонизации, XX век. – LAP Lambert Academic Publishing, 2013.

8. *Шаймарданова Н. Ж.* Международный онлайн-семинар «Социальная и религиозная динамика Евразийской степи: антропологический и исторический подходы» // SHYGYS. – 2020. – № 4. – С. 83.

9. *Кюнер Н. В.* Географическое описание Тибета. В 2 ч., 4 вып. Ч. 1, вып. 1. 2. – Владивосток: Типо-лит. при Восточном институте, 1907.

10. Извлечение из «Тарих-и Рашиди» Мухаммед-Хайдара Дулати // Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 3. – Алматы: Дайк-Пресс, 2013.

11. *Сагалаев А., Крюков В.* Потанин, последний энциклопедист Сибири. Опыт осмысления личности. – Томск: Издательство НТЛ, 2004.

12. *Потанин Г. Н.* Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. – СПб.: Имп. Рус. геогр. общ-во, 1893.

13. *Лялина М. А.* Путешествие Г. Н. Потанина по Китаю, Тибету и Монголии. – СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1898.

14. «Григорий Потанин довел до конца исследования Пржевальского» [Электронный ресурс]. https://kulturologia.ru/blogs/14

15. *Валиханов Ч.* Краткое извлечение из: Клапрот Ю. Заметки по истории Азии. Tableaux Historiques de l'Asie. Франц. яз. Автограф хранится в Архиве РГО. Разряд 65. Д. 72. Л. 33.

16. «Дело о возвращении из Тибета татар Абдрашитова и Сейфуллина, сопутствовавших надворному советнику Рафаилову» // Санкт-Петербургский филиал архива РАН. Ф. 23. Оп. 1. Д. 15. Лл. 11–12. Экспедиция 1814–1824 гг.

17. «Рапорт Бухтарминского коменданта о состоянии местной торговли». 1825 год // Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в восьми томах. Т. 3. – Алматы, 2013. – С. 270–271.

Қазақстан мемлекеті мен қоғамы өткізген отыз жыл ішінде көрші Шығыс аймақтарды зерттеуге байланысты аз зерттелген тақырыптар бар. Қазақстандықтардың жаңа буыны үшін Тибеттің тарихы мен этномәдениетін зерттеушілерден хабардар болу өте маңызды. Шоқан Уалиханов осы бағытта екі ғасыр бұрын көптеген жұмыс жүргізді. Мақала архивтік дереккөздерге негізделген және отандық тибеттік зерттеулердің қалыптасу процесін қайта құру проблемасын шешуге тырысады.

Over the thirty years passed by the state and society of Kazakhstan, there are little-studied topics related to the study of neighboring eastern regions. It is important for new generations of Kazakhstanis to be aware of the researchers of the history and ethnoculture of Tibet, in particular. Shokan Ualikhanov carried out a great deal of work in this direction two centuries earlier. The article is based on archival sources and is an attempt to pose the problem of reconstructing the process of the formation of domestic Tibetan studies.

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ МӘДЕНИЕТІ МЕН ТАРИХЫ ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕРДІ БАТЫС ЕУРОПА ЖӘНЕ ШЫҒЫС ДЕРЕККӨЗДЕРІНЕН АЛУ

АБДАЛЛА БАЛХИ. «ЗУБДАТ ӘЛ-АСАР»[1]

«Зубдат әл-асар» («Таңдамалы жылнамалар») деп аталған бұл шығарма туралы хабарламаны баспасөз бетінде алғаш рет В. В. Бартольд жариялаған. Бұл еңбектің осы нұсқасын оған 1894 ж. А. Н. Вышнегорский сыйға тартқан, кейін ол оны Азиялық музейге [1, 25–26-бб.; 2, 131-б.] тапсырған. 1902 ж. В. В. Бартольд Орта Азияға сапары кезінде В. Л. Вяткиннің [3, 36–37-бб.] қолжазбалар жинағында сақталған «Зубдат әл-асардың» екінші нұсқасымен танысып, ол туралы өзінің «Түркістанға іссапар туралы есебінде» баяндайды.

Шығарманың атауы қолжазба мәтінінде берілмеген. В. В. Бартольд оны Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манақиб әл-ахйар» еңбегінен тапқан, онда былай деп жазылған: «Шахи (яғни Мұхаммед Шайбани хан) әскері Жейхуннан өткен уақытта Балхтың *уәлиі* Құлыншақ сұлтан кірер-шығар қақпаларды нығайтуға құлшына кірісті, ал сол кезде оның қарамағында болған "Зубдат әл-асар" тарихының авторы Маулана Абдалла ибн Әлиді Сұлтан Хұсайн мырзаға Шахидің келуі туралы хабарды жеткізуге Герaтқа жіберді» [2, 191-б.].

Осы хабар шыққан уақыттан бастап шығарма «Зубдат әл-асар» деп аталды, дегенмен («Бахр әл-асрарға» сәйкес) «Та'рих-и зубдат әл-асар», яғни «Таңдамалы жылнамалар [деп аталатын] тарих» деп атаған дұрыс болар еді.

В. В. Бартольд «Зубдат әл-асардың» екінші атауы да бар екенін, оны «өзінің деректемелерінің арасында «Тамм ат-тауарих» кітабының авторы Абдалла Балхиді атаған» [2, 191-б.][2], Темір тарихы бойынша құрастырма еңбектің белгісіз

---

[1] Н. Н. Мингуловтың «Зубдат әл-асардан» қысқаша үзіндісінің ғылыми түсіндірме жасалған орыс тіліндегі аудармасы және В. П. Юдиннің тарихи-деректемелік зерттеу мақаласы «XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандықтары жөніндегі материалдарда» (МИКХ. С. 128–134, 512), сонымен қатар оның қазақша аудармасы «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері». V том. XV–XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділерде (Алматы, 2006. 110–117-бб.) жарияланған. Осы аталған жарияланымның негізінде дайындалған үзінділерді оқырман назарына ұсынамыз.

[2] В. В. Бартольд атап көрсеткен құрастырма шығарма – Шах Мұрад биге арнап, 1207/1793–1794 ж. парсы тілінде жазылған Әмір Темірдің анонимдік апокрифтік тарихы, ол Ташкентте: «Тимур-наме-йи куллийат-и фарси» литографиялық әдіспен басылған, Ғулам Хасан Арифжановтың литографиясы. Ескі Ташкент, раби' II 1331/10 наурыз –7 сәуір, 1913 ж. 8-б. В. В. Бартольд осы шығарманың қолжазбасын пайдаланған.

авторы» мәлімдегенін атап көрсетеді. Екінші атауын «Хроникалардың толық жинағы» деп аударуға болады. Ғылыми әдебиетте шығармаға бірінші атауы «Зубдат әл-асар» орнықты.

Автордың есімі, өзінің шығармасында атап көрсеткендей, Абдалла ибн Мұхаммед ибн Әли Насраллаһи, «Бахр әл-асрар» бойынша – Маулана Абдалла ибн Әли, «Тимур-наме-йи куллийат-и фарси» бойынша – Абдалла Балхи.

Автор туралы мәліметтер әдеттегідей, негізінен еңбегінде өзі туралы хабарлағанымен шектеледі. Автор XVI ғасырдың басында Темір ұрпақтарына қызмет еткен. Жоғарыда келтірілген дәйексөзден байқағандай, Мұхаммед Шайбани ханның Балхқа жорығы кезінде, оны Шайбани ханның шабуылы туралы хабарды Сұлтан Хұсайн мырзаға жеткізуге жіберген Балх комендантының жанында болған. Ол Мұхаммед Шайбани ханға қарсы Гераттан Балхқа қарай жорыққа шығып, бірақ жолда қайтыс болады. Оның ұлдары, Бади‘ аз-Заман мырза мен Мұзаффар мырза әкесінің сүйегін алып Гератқа қайтып оралады және Сұлтан Хұсайн мырза мемлекетінің тең дәрежелі билеушілері деп жарияланады. Абдалла Балхи оларға Балхты қолдауға аттану керек деп өтініп, көп рет қозғау салады, бірақ өз жұмыстарымен айналысқан олар оның өтінішіне көңіл бөлмейді де, Шайбан әулетінен тараған өзбектерге қарсы жорыққа шықпайды. Төрт айдан кейін Балхтың қорғаушылары амалсыздан қаланы жауға алдырады. Абдалла Балхи осы уақыт ішінде Гератта болады. Сірә, Абдалла Балхи Мұхаммед Шайбани хан Хорасанды толық басып алғанға дейін Темір ұрпақтарына қызмет еткен. Содан кейін ол Шайбан әулеттері қызметінде болады, бірақ оларға нақты қай уақыттан бастап қызметке көшкені белгісіз. Оның хабарламаларында: «Шайбани билігінің соңғы жылдары және соңғысының ең жақын мұрагерлері туралы көңіл аударарлықтай біраз нақты дәйектер бар…» [4, 133–134-бб.]

«Зубдат әл-асар» өте қарапайым және жеңіл шағатай тілінде жазылған. Тек шығарма мәтінінің кейбір тұстары араб-парсы лексикасының көп қолданылуы арқылы жасалған күрделі тіркестерге толы.

Абдалла Балхи өзінің шығармасын Шахрухияның билеушісі, 1525 ж. әкесінің өлімінен кейін 1533 ж. өзінің өліміне дейін 8 жыл қатарынан Ташкентті билеген «сұлтандардың сұлтаны» Сұлтан Мұхаммед сұлтан, яғни Сүйініш-Қожа ханның ұлы Келді-Мұхаммед сұлтанның тапсыруымен жазған. Келді-Мұхаммедтің сарайында «Бада’и‘ әл-вақа’и‘» атты әйгілі мемуардың авторы Зайн әд-дин Васифи онымен қатар, бір мезгілде болған. Васифидің өмірі мен шығармашылығы туралы өз зерттеуінде А. Н. Болдырев: «Келді-Мұхаммедке арнап жалпы тарихты өзбек тілінде жазған автор, Абдалла ибн Мұхаммед Әли Насраллаһи Балхи есімді тарихнамашы туралы мемуарларда ескерілмеуі таңдандырады… Бұл тарихшы өз жұмысын жазуға байланысты Келдінің сарайына сөзсіз келуі тиіс еді» [5, 388-б., 283-ескертпе], – деп атап өтеді.

«Зубдат әл-асар» – тарау-тарау болып баяндалып, тараулары мұсылман билеуші әулеттерге бөлінетін бүкіләлемдік тарихтар үлгісіндегі шығарма. Шығармада оқиғалардың баяндалуы 1525 жылға дейін, яғни Сүйініш-Қожа хан қайтқан жылға дейін жеткізіледі. Екі нұсқасының тек санкт-петербургтік нұсқасы

ғана баянды осы жылға дейін жеткізеді, ал ташкенттік нұсқасында соңы жоқ және оқиғалардың баяндалуы Мұхаммед Шайбани ханның өлімімен тоқтайды, яғни 1510 жылға дейін жеткізіледі. Дегенмен, санкт-петербургтік қолжазбаның нашар сақталғандығы сондай, «тек осы бір қолжазба негізінде ғана түпнұсқа мәтінін қайта қалпына келтіру мүмкін емес» [4, 142–143-бб.]. В. В. Бартольд кезінде бұл қолжазба соңының мазмұнын тек қайталап берумен шектелген.

Жалпы алғанда, Абдалла Балхидің хроникасы құрастырма болып табылады. Оның XVI ғасырдың бірінші ширегі үшін ғана түпдеректік маңызы бар; сол уақыттың оқиғалары автордың өз әсерлері, замандастары мен оқиғаларға қатысушылардан алынған ақпараттар негізінде берілген. Темір мен Шайбан әулеттері туралы тарауларда бірегей материал бар.

Қазақтардың тарихы бойынша материал Шайбан әулеттері туралы бөлімдерде бар. Абдалла Балхи Мұхаммед Шайбани ханның өмірінің соңында қазақтарға жасаған жорығы туралы әңгімелейді. Бұл жорық 1510 ж. болып, өзбектердің жеңілуімен аяқталды. Жорықтың мерзімі қалай дегенмен нақтылануы керек: жорық 1510 ж. емес, 1509 ж. болған болуы мүмкін.

Шайбан әулетінің бүкіл тарихнамасына сәйкес Абдалла Балхи өзбектердің жеңілгеніне жауапкершілікті Мұхаммед Шайбани ханнан алып, басқаларға жүктейді. Шамасы, ресми ұйғарым осындай болса керек, соған қарамастан қазіргі заманғы зерттеушінің онымен келісуі қиын, «көкжиекте қазақ әскері көрінісімен, Шайбан әулетінің әскері қаша жөнелді» деп жазған Абдалла Балхимен және басқа авторлармен келісетін болсақ, өзбек әскерлерінің үрейлене қашуын түсіндіру қиын. Шайбан әулетінің басты мақсаты қазақ әскерін тауып, талқандау және қазақ ұлысын тонау болды емес пе.

Мұхаммед Шайбани ханның қазақтарға жорығы туралы үзіндінің аудармасын С. К. Ибрагимов [6, 111–112-бб.] «Прошлое Казахстана…» [7, 111-б.] жинағында жариялаған.

Шығарманың санкт-петербургтік нашар сақталған қолжазбасында қазақтар туралы материал бар. Оны В.В. Бартольдтің бергенімен келтірейік: «Хорасанға жорыққа шығу үшін Сүйініш-Қожа хан Бұхараға келді; мұнда басқа хандар мен сұлтандар да жиналды, бірақ алдымен Құндызға, Бағлан мен Бадахшанға жорық жасау ұйғарылды.

Әскер осы жорықтан мол олжамен қайтып оралған кезде Сүйініш-Қожа хан хандар мен сұлтандарды Хорасанды шабуылдауға ойыстырмақ болғанынан ештеңе өнбей, ол Ташкентке қайтып оралуға тиіс болды және мұнда қазақтармен бірнеше рет шайқасуына тура келді.

Қазақ және маңғыт әскерімен Қасым хан Түркістан мен Ташкентке жорыққа аттанды; ол қорғансыз бірнеше адамды тұтқынға алды, бірақ Ташкентке жақындағанда оған Сүйініш-Қожа хан әскерімен қарсы кезікті. Аяусыз қырғын соғыс болды; Қасым ханның өзі жараланып аттан құлады, бірақ өзбектер оны танымай, ол құтылып кетті. Қираған әскер жазық далаға қайтып оралды, бұдан кейін Қасым хан басқыншылық туралы армандамады да. Сүйініш-Қожа хан қазақтарға қарсы бірнеше мәрте жорыққа шығып, әйелдер мен балаларды

тұтқынға алды және мол олжамен оралды». В. В. Бартольд бұған: «бұл жорықты 1513 ж. болды дейтін Мұхаммед Хайдар Қасым ханның шапқыншылығы мен қайтып оралуы туралы жазады, бірақ оның жеңілісі туралы бір сөз айтпайды» [4, 142–143-бб.] деген ескерту береді.

Абдалла Балхи мен оның шығармасы туралы қосымша деректерді оқырман Р. Г. Мукминова [8; 9, 102-б.], С. К. Ибрагимов [10; 11], К. А. Пищулина [12], Б. А. Ахмедов [13, 55, 57, 60–61-бб. т. б.; 14, 30–33-бб.], М. Қ. Әбусейітованың [15, 61–68-бб.] еңбектерінен таба алады.

Әдебиеттер

1. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т. I. Рукопись Д 104. М., 1965.

2. *Бартольд В. В.* Отчет о командировке в Туркестан // Сочинения. Т. VIII. – М.: Наука, 1973.

3. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т. I. Рукопись № 608. – Ташкент, 1952.

4. *Бартольд В. В.* Отчет о командировке в Туркестан // ЗВО ИРАО. Т. XV. Вып. II–III. – СПб., 1904.

5. *Болдырев А. Н.* Зайнаддин Васифи. – Сталинабад, 1957.

6. *Ибрагимов С. К.* Некоторые данные к истории казахов XV–XVI вв. // Изв. АН КазССР, сер. ист., экон., фил. и права, 1956, вып. 3.

7. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н. э. – XVII в. н. э.) / Под ред. С. Д. Асфендиярова и П. А. Кунте. – М., 1935.

8. *Мукминова Р. Г.* О некоторых источниках по истории Узбекистана начала XVI в. // Труды ИВ АН УзССР. Вып. III. – Ташкент, 1954.

9. *Мукминова Р. Г.* Социальная дифференциация населения городов Узбекистана. Конец XV – XVI в. – Ташкент, 1985.

10. *Ибрагимов С. К.* Некоторые источники по истории Казахстана XV–XVI вв. // Вестник АН КазССР. – 1956. – № 9. – С. 51–60.

11. *Ибрагимов С. К.* Новые материалы по истории Казахстана XV–XVI вв. // История СССР. – 1960. – № 4. – С. 152–158.

12. *Пищулина К. А.* «Бахр ал-асрар» Махмуда ибн Вали как источник по социально-экономической истории Восточного Туркестана XVI–XVII вв. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. – Алма-Ата, 1983. – С. 34–88.

13. *Ахмедов Б. А.* История Балха (XVI – первая половина XVIII в.). – Ташкент, 1982.

14. *Ахмедов Б. А.* Историко-географическая литература Средней Азии. XVI–XVIII вв. (письменные памятники). – Ташкент, 1985.

15. *Абусеитова М. Х., Баранова Ю. Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. (биобиблиографические обзоры). – Алматы, 2001.

«Зубдат әл-асар» шығармасынан үзінді

Қысқа мерзім ішінде[1] бүкіл Хорасан Шахбахт ханға бағынды. Сансыз көп мүлік, алтын мен асыл тастар жеңімпаз әскердің қолына түскеннен болар, барлығы байыды. Содан кейін – [бұл опасыз] дүниенің қасиеті [сол]! – Шахбахт ханның, оның бектері мен *мулазимдерінің* санасына менмендік пен өркөкіректік ұялады, Хорасанды басып алғанына екі жыл алты ай[2] өткеннен кейін Шахбахт хан қазақтарға қарсы аттанды, сол уақытта ол және оның әскері сәтсіздікке ұшырады.

Шахбахт хан Қасым ханға қарсы аттанып жеңгеннен кейін кейбір сұлтандардың жеңілгені мен Қасым ханның жеңіске жеткені туралы

Шахбахт хан Хорасан, Мауараннаһр, Түркістан, Тохарыстан[3], Бадахшан, Қандағар, Забул[4], Хорезм, Астрабад және Ирақка дейінгі жерлерді бағындырғаннан кейін ол Дешті Қыпшақты иелену үшін қалың қолмен жорыққа шықты. Ол Дешті Қыпшақтың [шетіне] енген кезде Темір сұлтан мен Ұбайдалла сұлтан бастап алға жүрген барлық әскер Қасым ханға тұтқиылдан тап берген, ал оның [күтпеген шабуылға] қарсы тұруға күші болмады және шайқасуға жағдайы келмеді де, Ұлы Таудағы оның бүкіл ордасы мен барлық ел-ұлысы сұлтандардың қолына түсті. Содан кейін олардың [сұлтандардың] тәжірибе сіздігінен немесе жауды болмашы-қауіпсіз және тапталған деп санағанының салдарынан олар бірнеше күн бойы Қасым ханның ордасында қызылшырайлы қыздар мен қардай ақ денелі әйелдердің рақатына батып, бейқамдықпен жауды мүлдем ұмытты…[5]

Бір сөзбен айтқанда, жеңімпаз әскермен бірге сұлтандар мен бектер өздерінің бейқамдығымен рақатқа кенелді және олардың бейқам жатқанын білген Қасым хан аздаған адамдармен Мойынсыз Хасан есімді кісіні барлауға жіберді, ол [сұлтандар басып алған] ордаға жақындады. Қарауыл қоймаған сұлтандар сол аздаған

---

[1] Мұхаммед Шайбани хан қолайлы саяси жағдайды пайдаланып 1506 ж. жазында Хорасанға қарай бет алды. Ол 912/1506–1507 ж. Балхты, 913/1507–1508 ж. Гератты жаулап алды.

[2] 1509 жылдың соңында.

[3] Тохарыстан – Әмудариядың жоғарғы ағысындағы ежелгі ел, Балх пен Бадахшанның арасында, Әмудариядың сол жағалауында орналасқан. Бұл атаудың кең мағынасында Әмудариядың жоғарғы ағысының оң және сол жағалауындағы Балхқа тәуелді (б. з. д. II ғасырда пайда болған тохар халқынан) барлық таулы облыстар қамтылады. Шамасы, VII–VIII ғасырлардан былай Тохарыстан атауы қолданыстан шыққан (*Бартольд В. В.* Сочинения. Т. III. – М.: Наука, 1965. – С. 320, 514). Бұл жерде осы атаудың қолданылуы анахронизм сипатында.

[4] Забул (Забол) – қазіргі Балх аумағы (Фирдауси. «Шахнаме» // Литературные памятники. Т. I. – М., 1957. – С. 624).

[5] Бұл жерде ташкенттік қолжазба мәтінінде өлең жолдары берілген.

адамдарды алыстан көргенде зәрелері кете қорықты, үрейленген баршасы бір-біріне қарамастан қашты, жауға қарсы тұруға біреуінің батылы бармады[1]. Әрине, жау тосқауылдан шығып, көп адамдар қан майданда қаза тапты. Сол жерде Шахбахт ханның аға бегі болған, [кезінде Шахбахт хан] Балхты, оған қарасты жерлерімен билеуге берген Қанбар мырза қаза тапты, бүкіл әскердің қару-жарағы қазақтардың қолына түсті.

Аянышты халде сұлтандар Шахбахт ханға қосылды, ал содан кейін жау олардың ізінше келіп шауып, Мұхаммед Шайбани ханның жақтастарынан көрнекті адамдардың көбін қырды[2].

Бір сөзбен айтқанда, Шахбахт хан күйрей жеңілді, [оның] билеп-төстеушілігі жоғары шегіне жеткенде құлау [өтпелі] кезеңі басталды, бұл абыройлы хан біраз лайықсыз іс-әрекеттерге барған. Олардың бірі ол бұрын Көшім ханнан[3] Түркістанды тартып алып, [оны] Саййид-Ашыққа берді. Ал содан кейін ол қазақтарға жорықтан мүшкіл халде қайтып келген Ұбайдалла сұлтаннан Бұхараны тартып алып, Саййид-Ашыққа берді, Хисар[4] иелігін Хамза сұлтан мен Махди сұлтаннан тартып алып, ол жерге Ұбайдалла сұлтанды *хакім* қылды. Сол себепті сұлтандар өкпеледі.

Ол Хорасанды шапқан кезде [ол жаққа] кейбір бектерді жіберіп, ал өзі хазарлар[5] еліне жорыққа аттанды. Олар [хазарлықтар] тұрған жер алдырмастай берік болғандықтан жеңе алмай Герaтқа оралды.

Осы уақытта Ирақтан Исмаил шахтың[6] әскермен шығып, Хорасанның шекарасына жақындап келгені туралы хабар жетті. Шахбахт хан сұлтандарға табашылар

---

[1] Яғни ешкім қарсылық ұйымдастыра алмады.

[2] Мағынасына қарай «ал содан кейін жау олардың ізінше келіп шауып…» деп аударылған. Қолжазбаның мәтіні өзгертілген. Ташкенттік қолжазбада «содан кейін жау келді…» деп, санкт-петербургтік нұсқасында «содан кейін қайтып оралып, жауды қуып жетіп...» деп берілген. Мәнді мағына бермейтіндіктен екі нұсқаның да мәтіні бүлінген деп санаймыз. Сірә, алғашында бұл жерде аудармасына сәйкес келетін «Содан кейін жаудың артынан жетіп» деп берілген.

[3] Көшім хан – Көшкінші хан деген де сол.

[4] Хисар (Гиссар) – Тәжікстандағы өңір. Осы аттас басты қала Кафирниганға құятын Ханака өзенінің жағасында орналасқан. Гисар жотасынан оңтүстік-шығысқа қарайғы жазықтағы қала әрі аймақ. Темір әулеті мен өзбектердің тұсында іс жүзінде тәуелсіз билеушілердің сарайы болған. Бұл жерде II Абдалла ханның кезінен өзбектердің билігі нық орнаған (*Бартольд В. В.* Гиссар // Сочинения. Т. III. – С. 401–402). Қазір Гисардың аумағы Гисар қаласымен бірге бір бөлігі Тәжікстанға, бір бөлігі Өзбекстанның Сурхандария облысына кіреді.

[5] Хазар елі (хазарлықтар) – XV ғ. Ауғанстанның солтүстігіндегі Ғур таулы облысын алған моңғол жасақтарының ұрпақтары; тілі – парсы, діні – шииттер немесе исмаилиттер (МИТТ. Т. II. – С. 43–44).

[6] Исмаил шах – 1510 ж. Мерв түбінде Мұхаммед Шайбани ханды күйрете жеңіп, басын алған Иран шахы, Сефеви әулетінің (1501–1722) негізін қалаушы, 1524 ж. өлген (*Bosworth C. E.* The New Islamic Dynasties. A Chronological and Genealogical Manual. – Edinburgh University Press, 1996. – P. 279–280).

[жаушылар] жіберіп, оларға Мауараннаһр мен Түркістан әскерлерімен барлығы бірге Мервке жетсін деп бұйырды. Ол өзі Мервке келгенде оған Самарқандтан келген Темір сұлтан қосылды, ал басқа сұлтандар қосылып үлгермеген еді, сол уақытта Исмаил шах Мервтің маңына жақындады…

Басылымға әзірлеген
Д. Е. МЕДЕРОВА

Abdalla Balkhi's work «Zubdat al-asar» («Selected Chronicles») was reported for the first time by V. Bartold, who became familiar with two versions of this work donated from A. N. Vyshnegorsky as a gift to the Asian Museum and a variant preserved in the manuscript collection of V. L. Vyatkin. «Zubdat al-asar» is written in the Chagatai language, and the Arabic-Persian vocabulary is also found in it.

О произведении Абдалла Балхи «Зубдат аль-асар» («Избранные летописи») впервые сообщил В. В. Бартольд, который ознакомился с двумя версиями этого сочинения – переданной А. Н. Вышнегорским в дар Азиатскому музею и вариантом, сохранившимся в рукописном собрании В. Л. Вяткина. «Зубдат аль-асар» написан на чагатайском языке, встречается в нем и арабско-персидская лексика.

«ТА'РИХ-И ҚАШҒАР»[1]

«Қашғар тарихы» немесе «Қашғария тарихы» шығармасының атауы мәтінінде көрсетілмеген, шартты түрде осылай аталған. Авторының есімі де, өмірбаяны да белгісіз. Дегенмен «Та'рих-и Қашғардың» Йаркентте жазылғаны, авторы осы шығыстүркістандық қаланың тұрғыны болғаны анық. Оқиғалардың сипатталуы XVIII ғасырдың екінші ширегінің жылдарын қамтиды. Еңбек осы уақытта құрастырылған да болса керек. Ауызекі жаңа ұйғыр тілінің, атап айтқанда оның қашғарлық диалектісінің элементтері енген қарапайым шағатай әдеби тілінде жазылған. В. В. Бартольд «Та'рих-и Қашғар» туралы ол «таза әрі қарапайым түркі тілінде жазылған» [1, 917-б.] дейді.

«Та'рих-и Қашғардың» авторы өз заманының білімді адамы болған. Ол хроникасының мәтінінде Хамдалла Қазвинидің «Та'рих-и гузидасы», Рашид әд-диннің «Та'рих-и жами' ар-Рашидиі», яғни «Жамиғ ат-тауарихы», белгісіз автордың «Та'рих-и мажма' әл-ансабы», Фирдаусидің «Шах-намесі», «Сийар-и Маулави Му'ині», «Сийар-и Әмір Жамал әд-дині», Низамидің «Хамсасы», Мир Әлішер Науаидің «Хамсасы» («Бестігі»), Хұсрау Дихлавидің «Хамсасы», Ала әд-дин Ата-Мәлік Жувайнидің «Шамсийасы», «Шарх-и Шамсийа» сияқты шығармаларды атап өткен. Оның шежіресінде өзі шығарған өлеңдер, ортаазиялық және басқа ақындардың өлеңдері аз емес. Мұның барлығы «Та'рих-и Қашғарды» тек тарихнаманың ғана емес, жалпы әдебиет пен мәдениеттің құнды ескерткіші екенін көрсетеді.

Автор Алланы, Мұхаммед пайғамбарды, төрт халифаны мадақтаудан кейін Нұх пайғамбарды, оның ұлдары мен Моғол хан мен Татар ханға дейінгі ұрпақтарының тарихын қысқаша баяндаған. Қара хан арқылы Моғол ханнан Оғызды таратып, одан әрі Оғыз хан туралы аңыз нұсқаларының бірі, оның исламды қабылдауы, оның әкесімен соғысы, қаңлы, қарлұқ, халаж, қыпшақ, ұйғыр тайпаларының пайда болуы жалғасады. Шежіре Оғыз ұрпақтарынан Чубине мен оның қызы Алангоаға, яғни Шыңғыс ханның ата-бабаларына дейін таратылады. Содан кейін Шыңғыс ханның ата-бабаларының, Шыңғыс ханның өзі мен оның ұлдары Үгедей, Жошы, Төленің егжей-тегжейлі тарихы баяндалады. Хулагу мен оның әулетінің тарихы неғұрлым толық берілген. Соңғысы осы тарауларға Рашид әд-диннің «Жамиғ ат-тауарихының» мәліметтері негіз болғанын айғақтайды. Бұл тараулардың барлығы Шағатай мен оның ұрпақтары туралы айтылатын кейінгі тарауларға кіріспе іспетті. «Та'рих-и Қашғардың» бұл бөлімі негізгі бөлім болып табылады. Автор Дуа ханнан Тұғлұқ-Темір ханға көшіп, осы жерден автордың басты міндеті болып табылатын Моғолстандағы, содан кейін Моғолиядағы шағатайлықтардың тарихы басталады.

---

[1] «Та'рих-и Қашғардан» қысқаша үзіндісінің ғылыми түсіндірме жасалған орыс тіліндегі аудармасы және тарихи-деректемелік зерттеу мақала «XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандықтары жөніндегі материалдарда» (МИКХ. С. 389–418, 557–559), сонымен қатар оның қазақша аудармасы «Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері», V том, XV–XIX ғасырлар шығармаларынан үзіндідерде (Алматы, 2006. 214–238-бб.) жарияланған. Осы аталған жарияланымның негізінде дайындалған үзінділерді оқырман назарына ұсынамыз.

Тұғлұқ-Темір ханнан Абд ар-Рашид ханға дейінгі оқиғалардың баяндалуы Та'рих-и Рашиди» бойынша өрбиді. Одан әрі қарай Моғолия хандарының тарихы «Бахр әл-асрар» мен Шах Махмұд Шорастың «Та'рихына», көбінесе соңғы аталған деректемеге сәйкестікте ұсынылады. Бірақ, «Қашғария тарихының» осы бөлімі біршама дербес сипатта. 1670 жылдан кейінгі оқиғалардың баяны толықтай бірегей мәнде.

«Та'рих-и Қашғар» – Моғолстан мен Моғолияның, бәрінен бұрын Қашғарияның шынайы тарихы. Шығарма елу екі тараудан тұрады, әрбір тарауда негізінен әлдебір ханның хандық құрған жылдары немесе сол уақытта болған бір жағдай не ерекше бір оқиға баяндалады. Хроника қожалар туралы тараулармен аяқталады, ең соңында моғол ақсүйектері өкілдерінің бірі Алам-шах бек туралы тарау бар. Автор бұл жерде де өз ұстанымына берік. Ол әңгіменің өзегіне қожалардың біреуін алмай, ақсүйек бай адамды таңдаған, осылайша шығармасының идеологиялық бағыттылығын сақтай отырып, жағдайдан шыға алған. Шежіренің аяқталар сәтіне қарай моғолдық шағатайлықтардың әулеті өзара, қожалармен, ішкі әрі сыртқы жаулармен және бақталастарымен қақтығыстардың салдарынан іс жүзінде қырылған еді. Рас, деректемелерде жоңғар хандарының қоныстарында қожалармен бірге шығыстүркістандық істерді талқылауға қатысқан әлдебір Темір ханның да еріксіз тұрғаны туралы мәліметтер бар. Ол Моғолия хандары немесе сұлтандарының бірінің ұрпағы болуы мүмкін.

Хроникада алғашында өте кең географиялық ауқымдағы – Жоңғария, Жетісу, Орта Азия, Памир, Кашмир, Тибетті қосқандағы бүкіл Шығыс Түркістандағы – оқиғалар баяндалады, кейде алыс аудандардағы оқиғалар туралы әңгімелер қосылады, бұдан әрі қамтитын аймағы бірте-бірте тарылып, шығарманың соңында тек Йаркенттің өзімен шектеледі. Бұл баяндаулар шығарманың жазылу уақытына жақындаған сайын автор шалғайдағы оқиғаларға онша мән бермей, оның еңбегінде екінші орынға ие болып, кейінге қарай ығыстырыла береді. Авторға тек оның айналасында тікелей болып жатқан оқиғалар ғана маңызды. Шамасы, ақпараттардың келуі де қысқарған болар, баяндаудың географиялық шеңберінің тарылуы да содан болса керек. Шығарма *ишикаға* (есік ағасы), кейін Йаркент қаласының хакімі Әмір Алам-шах бекті мадақтап дәріптеумен аяқталады [2, С. 576. 103а п..; 3, 227-б.]. «Та'рих-и Қашғардың» соңындағы оған арналған өлең жолдарынан шығарманың өзі де оған арналып жазылған деген қорытынды жасауға болады.

«Та'рих-и Қашғардағы» қазақтар туралы хабарлар кешені негізінен алғанда Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрары» мен Шах Махмұд Шорастың «Та'рихындағы» деректерге ұқсас, бірақ хрониканың тұтас мәтіні де қосалқы деуге келе бермейтін егжей-тегжейін баяндауда біраз ерекше. Бұған қоса қазақтар туралы хабарлар XVIII ғасырдың басына дейін жеткізілген.

«Та'рих-и Қашғарды» алғаш рет В. В. Бартольд Орта Азиядан тапқан, бұл туралы ол былай деп жазды: «Мен кездейсоқ сәті түсіп Ташкентте Азиялық музей үшін Қашғарияның тарихы жөніндегі осы уақытқа дейін мүлде белгісіз болып келген, атауымен авторының есімі жоқ тағы бір шығарманың қолжазбасын алдым…» [4, 173–174-бб.]. Сондай-ақ В. В. Бартольд Шығыс Түркістан тарихы бойынша «Та'рих-и Қашғардағы» негізгі мәліметтердің мазмұнын орыс тілінде жариялады [4, 174–191-бб.], кейінірек М. Хартманн оны неміс тілінде берді [3, 290–307-бб.].

Қазіргі уақытта «Та’рих-и Қашғардың» үш қолжазбасы белгілі. Олардың барлығы РҒА Шығыстық қолжазбалар институтының қорында сақтаулы [5, 45–46-бб.] және 1975 ж. Л. В. Дмитриева мен С. Н. Муратовтың сипаттауымен басылып шықты [6, 66–69-бб., сипаттау номерлері 31, 32, 33]. Өзбекстан Республикасы ҒА Шығыстану институтында «Та’рих-и Рашидидің» парсышадан ескі түркі тіліне аудармасының қолжазбасы сақтаулы[1] [7]; осы аудармада Қашғария тарихының XIX ғасырға дейінгі жалғасы берілген. Біздің анықтай алғанымыз Шығыс Түркістан тарихын жалғастыру үшін «Та’рих-и Рашидиде» берілген хабардың үзілген кезеңінен «Тауарих» деп аталатын кітаппен бірге «Та’рих-и Қашғардың» тараулары пайдаланылған. «Тауарих» дегенде «Та’рих-и Саййид Рақым» айтылып тұрғандай [8, 48–56-бб.]. «Та’рих-и Қашғарда» берілген хабарлардың аяқталған сәтінен «Та’рих-и Рашидидің» аудармасы Қашғария тарихының өзіндік, бірегей мазмұнын береді.

«Та’рих-и Қашғардың» Хаққ-Назар ханның Абд әл-Латиф сұлтанды өлтіргені және оған Абд ар-Рашид ханның қайтарымды жорығы туралы ғана қамтитын үзіндісін орыс тілінде С. К. Ибрагимов жариялаған [9, 112–113-бб.]. «Та’рих-и Қашғарды» өз еңбектерінде В. В. Бартольд, М. Хартманн, Л. И. Думан [10, 79-б.], К. А. Усманов [11, 182-б.], С. К. Ибрагимов, К. И. Петров және басқа да зерттеушілер пайдаланған. «Та’рих-и Қашғардан» бірнеше үзінділердің орысша аудармасы, оларға ғылыми түсіндірмелер мен тарихи-деректемелер мақала В. П. Юдиннің дайындауымен «XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандықтары жөніндегі материалдардың» құрамында жарияланған. Қырғыз халқының тарихын зерттеуде Л. А. Покровская [12] бұл шығармадан 7 үзінді, Т. Д. Джуманалиев [13] 99 а, б – 104 а, б, 105 а парақтардан ғылыми түсіндірмесі бар орыс тіліне аудармасын берген. Сондай-ақ, «Та’рих-и Қашғар» туралы және оның зерттелу тарихы жөнінде мәліметтер бойынша М. Қ. Әбусейітова мен Ю. Г. Баранованың биобиблиографиялық шолуларын [14, 53–60-бб.], РҒА Шығыстық қолжазбалар институтының қорында сақтаулы қолжазбасының факсимилесін, мәтінін, кіріспесін, көрсеткіштерін жасаған О. Ф. Акимушкиннің [15] еңбегін атап өтуге болады.

Әдебиеттер

1. *Barthold W.* Čhagatai Literature. Turks // Encyclopaedia of Islam. Vol. IV.

2. Ресей Ғылым академиясы Шығыс қолжазбалары институтында сақталған «Та’рих-и Қашғар» қолжазбасы.

3. *Hartmann M.* Ein Heiligenstaat im Islam. Das Ende der Čaghataiden und die Herrschaft der Choğas in Kašgarien // Der Islamische Orient. Berichte und Forschungen. Vol. I. – Berlin: Wolf Peiser Verlag, 1905.

4. *Бартольд В. В.* Отчет о командировке в Туркестан // ЗВО ИРАО. Т. XV. Вып. II–III. – СПб., 1904. – С. 173–174.

5. Описание уйгурских рукописей Института народов Азии. – М., 1962.

6. *Дмитриева Л. В., Мугинов А. М., Муратов С. Н.* Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т. 2. – М., 1975.

[1] № 10191 қолжазба. Ол туралы қараңыз [7, 25–29-бб.]

7. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. VII. – Ташкент, 1964.

8. *Семенов А. А.* К вопросу, кто был автором Та'рих-и Саййид Раким // В. В. Бартольду. Туркестанские друзья, ученики и почитатели. – Ташкент, 1927. – С. 48–56.

9. *Ибрагимов С. К.* Некоторые данные к истории казахов XV–XVI веков // Известия АН КазССР, серия истории, экономики, философии, права. Вып. 3. – 1956.

10. *Думан Л. И.* Аграрная политика Цинского (Маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII века // Труды Института востоковедения АН СССР. Т. XX. – М.–Л., 1936.

11. *Усманов К. А.* К вопросу о роли русской исторической науки в изучении Синьцзяна (XIX в.) // Труды Московского института востоковедения. Вып. 6. Т. XX. М., 1951.

12. Тарих-и Кашгар / Пер. с уйгурского языка Л. А. Покровской // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. – М., 1977. – С. 217–223.

13. *Джуманалиев Т. Д.* Тарих-и Кашгар [Введ., пер. извлечения на рус. яз., примеч.] // Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана (XIII–XVIII вв.): Учебное пособие / Сост. Т. Д. Джуманалиев. – Бишкек, 1996. – С. 193–206.

16. *Абусеитова М. Х. Баранова Ю. Г.* Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XIII–XVIII вв. (биобиблиографические обзоры). – Алматы, 2001.

17. Тарих-и Кашгар. Анонимная тюркская Хроника владетелей Восточного Туркестана по конец XVII века / Факсимиле рукописи Санкт-Петербургского филиала Института востоковедения Академии наук России // Издание текста, введение и указатели О. Ф. Акимушкина. – СПб., 2001.

«Та'рих-и Қашғар» шығармасынан үзінді

Сұлтан Сағид ханның – *Алла оның қабірін нұрландырғай* – ұлы Абд ар-Рашид ханның таққа отырғаны туралы әңгіме

Сұлтан Сағид хан атпен салт жүруге мықты, көздегенін мүлт жібермес садақшы болды. Бірақ атпен салт жүруге мықтылығы мен мерген садақшылығы жағынан Абд ар-Рашид хан ұлық ханнан асып түсті. Абд ар-Рашид хан батыл да өжет, сымбатты да өнегелі [еді]. Хан тағына жиырма үш жасында отырды. Ол парсыша[1] және түркіше[2] өлең шығарғыш әрі сауатты болған. Емле ережелері сақталмай жазылған қандай мәтінді болмасын жаттап алғандай оқитын.

Абд ар-Рашидтің он екі ұлы болған: біріншісі – Абд әл-Латиф хан, екіншісі – Абд әл-Кәрім хан, үшіншісі – Абд ар-Рахым сұлтан. Осы Абд ар-Рахым сұлтан он сегіз жасында дін үшін Тибетке жорықта азапты өліммен қаза тапқан. Хан [оны] өте жақсы көр-

[1] Парсыша (немесе дари) – жаңа парсы әдеби тілі, оның алғашқы жазба ескерткіштері IX–X ғасырларда шыққан. Қазіргі тәжік және парсы тілдері оның фарсиден таралған екі тармағы болып табылады (*Оранский И. М.* Введение в иранскую филологию. – М., 1962. – С. 53, 232).

[2] Түркіше – сол дәуірдегі түркі әдеби тілі.

ген[1]. Ол оның есімін Абд ар-Рахым ханға берген. Төртінші [ұлы] – Сопы сұлтан есімімен белгілі Сұлтан Ибраһим, бесіншісі – Мұхаммад хан, алтыншысы[2] – Әбу Сағид сұлтан. Осы алты ұлды Шөшек ханым туған. Шөшек ханымның шешесі Алаша ханның[3] қызы, Сұлтан Сағид ханмен бір туған. Оның әкесі – қазақ төрелерінен шыққан. Шөшек ханым тақуа, діншіл, парасатты, мейірімді және көреген адам болған. Жетінші [ұлы] Саййид Мырза-йи Термезидің қызынан туылған Құрайш сұлтан; сегізіншісі – Мұхаммад Бақи сұлтан, оның анасы Шах ханның[4] қызы Хуб-Нигар ханым; тоғызыншысы – Мұхаммад Шахсұлтан, оның анасы саййидтерден шыққан, оныншысы мен он біріншісі – кәнизактан туылған Йунус сұлтанмен Абд әл-сұлтан; он екіншісі – Абд ар-Рахым хан – *оның қабірін жарық еткей*! Оның анасы қарапайым адамдардан шыққан.

Мансұр хан Сұлтан Сағид ханның – *анар Алла бурханах* – өлімі туралы естігенде Ақсуға жорыққа шығып келді. Ақсудың бектері қақпаларды жауып бекінді. Абд ар-Рашид хан да абырой-айбынымен Йаркенттен Ақсуға аттанды. Абд ар-Рашид ханның келе жатқанын естіген Мансұр хан [оған] қарсы тұра алмай, кейін қайтты. Хан абыроймен Йаркентке келді.

Келесі жылы Мансұр хан тағы да [Ақсуға] жорыққа шықты. Абд ар-Рашид хан да әскерін сапқа тұрғызып Ақсуға келді. Мансұр ханның осы елдерді иеленбек болған үміті үзілді. *Ғазат* үшін [ол] Хитайға[5] жорыққа аттанды. [Осы жорықта] Хазірет Қожа Таж әд-дин – *Алла оның қабірін жарық еткей* – мен дулат Әмір Жаббарберді дін үшін азапты өліммен қаза тапты. Қожа Таж әд-динді – *оның қабіріне нұр жаусын* – Қожа Шахид деп атады. Қожа Шахид – *ғажайып пен иршадтың*[6] *иесі* – Хазірет Маулана Аршад әд-диннің[7] – *Алла оның қабірін нұрландырғай* – ұрпағы әрі ұлы адам болған.

---

[1] «Б» қолжазбаның шетінде мынадай ескертпе бар: «Содан кейін он бірінші ұлы туып, оны да Абд ар-Рахым деп атады» (Ресей Ғылым академиясы Шығыс қолжазбалары институтында сақталған «Та’рих-и Қашғар» қолжазбасы. «Б», 81 п.).

[2] «А» қолжазбаның мәтінінде алтыншы емес, жетінші. Мағынасына қарай түзетілді.

[3] Шөшек ханым – Қазақ ханы Қасымның ұлы Әдік сұлтан мен Сұлтан Йунус ханның қызы Сұлтан Нигар ханымның қызы. Демек, Сұлтан Нигар ханым – Алаша хан есімімен белгілі Сұлтан Ахмед ханның әпкесі, ал Шөшек ханым оған жиен әрі Сұлтан Сағид ханның әпкесі болады.

[4] Шах хан – Сұлтан Ахмед ханның ұлы – Мансұр ханның баласы, шағатайлық, Кучаның билеушісі, ойраттармен шайқаста қаза тапқан.

[5] Хитай – Қытай.

[6] Иршад (араб.) – жоғары сопылық береке. «Әдеттегі мағынасы – ақиқат жолға уағыздау, дұрыс жолға нұсқаулық; сопылық мәні – мистикалық жолды ұстанған адамдарға жетекшілік. Иршад құқығына ие адам сопылардың өздерінің және оларға еліктеушілердің ұстазы әрі тәлімгері болып табылады» (Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история // Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А. А. Семенова. – Ташкент, 1956. – С. 249, прим. 77). Иршад құқығы мұрагерлік жолмен берілген, кейде мұрагерлік құқығы бұзылған жағдайда сопылық қауымдарда ағымдар, тіпті жаңа ағайындастықтар пайда болған.

[7] Хазірет Маулана Аршад әд-дин – Жамал әд-дин Бұхаридың баласы. Одан Тұғлұқ-Темір хан исламды қабылдаған.

Ақсуда ханның үлкен ұлы Абд әл-Латиф сұлтан хан болған. Сұлтанның қаһарынан қорыққаннан қазақтар мен қырғыздар бір сәтке тыныштық таппады. Сол уақытта қазақтардың екі ханы болған Хаққ-Назар хан мен Наурыз-Ахмед хан. Сұлтан Емелдегі Хаққ-Назар ханды шауып, [оны] талқандады. Хаққ-Назар хан қырғыздармен бірігіп сұлтанның соңынан келіп, оны түнде өлтірді.

Сол түні балықшы аймақ күзетте болған. Ол ханға [жаудың жақындағанын] хабарламай қашып кетті.

Бір сөзбен айтқанда, қазақтар [мен] қырғыздар сұлтанды өлтірді. Бұл хан үшін орны толмас қайғы болды. Ол Қожа-Мұхаммад Шарифке – *оның қабіріне нұр жаусын* – қызмет етуге аттанып, [оған қайғысы туралы] хабар айтты. Хазірет Қожа ізгі рухтармен кеңесіп, [ол] ханды[1] қолдай көріңдер деп өтінді. Сөйтіп жақсылық хабар алғанын ханға хабарлады. Хан қуанып әскерін дайындауға кірісті. Ол: «[Біздің] айтарымыз мынау: Хаққ-Назар хан менің ұлымды өлтірді. Егер хан бізбен тату болса, онда әскерімен көмек көрсетсін» деген жолдамамен Наурыз-Ахмед ханға Мұхаммад-күрүгэнді[2] жіберді. Наурыз-Ахмед хан Мұхаммад бекке қадірлей әрі құрметтей қызмет көрсетіп, әскерімен келуге ниет білдірді.

Хан әскерін бес айға шақырды. Ол абыройымен әрі күш жинап жорыққа шығып, Артиш[3] деп аталған жерде қазақтар мен қырғыздарға жетті. Қазақтар мен қырғыздар бекініп алды. Ханның өзі [әскерді] бастап: «Егер мені хан деп білетін адамдар бар болса, қазір соны дәлелдейтін уақыт» деп [жауға қарай] шапты. Үлкені-кішісі бар, түркілер [мен] тәжіктер [оның соңынан] ерді. Олар жаудың бекінісін бұзып, [жаумен] шайқасып, [олардың] мүлкін олжалады. [Олар] Хаққ-Назар ханнан бастап, басшы алты төрені өлтірді. Қазақтар басшысыз қалды.

Абд ар-Рахым ханды тойтару жорығы туралы

Бұл әңгіме мынадай. Шахтар ханды өлтіргенде[4] Афақ хан бала еді. Абд ар Рахым хан – *оның қабірін жарық еткей* – Ақсуға жорыққа шығып келді.

Меркіт Мырза Әбу-л-Хади Кучаның *хакімі* еді, [оны] Хан-и Шахид бұрын *хакім* сайлаған. Ол өте тапқыр әрі қайратты адам болған. Айлалығы да жеткілікті болатын. Байда *хакім* Сұбхан-құлы бек еді.

---

[1] «Б», «А» қолжазбалардың мәтіндерінде осылай: «Хан қолдауды өтінді».

[2] Мұхаммад-күрүгэн – Мұхаммад-и барлас.

[3] Артиш – Қашғардың түбіндегі елді мекен (Артуж). Әртүрлі шығармаларда шайқастың болған жері әрқалай айтылады; дәл атауын анықтау мүмкін болмады, тек қана ол жер Ыстықкөлдің маңында екені анық.

[4] Шахтар деп Мырза Шахтың ұлдары Әбу-л-Мағани Шах (Шах Шуджа‘ әд-дин Ахмед ханның есікағасы), Мұхаммед Қасым Шах (Сарыкөлдің хакімі) және олардың ағасы Шах Фарба, яғни Семіз Шах (Йаркенттің хакімі) деген атпен белгілі Әли Асғар Шах айтылып отыр. Жоғарыда аталған екеуі сөз байласып, Шах Шуджа‘ әд-дин Ахмед хан Баршыққа қарай аңға шыққанда (1009/1600–1601 ж. шамасында) өлтірді. Содан кейін Әли Асғар Шах қосылды. Шахтардың бүлігін Қашғар бектері басып, олар Афақ хан (Аппақ хан) есімімен танымал болған Абд әл-Латиф ханды таққа отырғызды.

Абд ар-Рахым хан жорыққа шығып бірінші рет Ақсуға келгенде ол [меркіт Әбу-л-Хади] Абдалла ханды қулықпен алдап түсірді. Мырза Әбу-л-Хади [оны] алдағанда хан сегіз жаста еді. Абд ар-Рахым хан Кучаға келгенде Мырза Әбу-л-Хади қымбат сыйлықтармен елшілер жіберіп, «мен ханды мойныма отырғызып қабылдауыңызға келер едім» деп айтып Абдалла ханды сұратады. Абд ар-Рахым хан әмірлерімен кеңесті. Кейбір әмірлер [Мырза Әбу-л-Хадидің ұсынысымен] келісіп, ал кейбіреулері келіспеді. Қысқасы, Абдалла ханды [қалаға] жіберді. Абдалла ханды қолына түсіргеннен кейін Мырза Әбу-л-Хади жау болып шыға келді.

Абд ар-Рахым хан Кучаға [қайта] келгенде Мырза Әбу-л-Хади [оған] қоналғы жіберіп, аздаған әскер берді. Хан Байға келді. Сұбхан-құлы бек Байдың *хакімі* еді. Ол қабылдауына келіп, ханмен бірге жорыққа шығып Ақсуға келді. Бастапқыда олар екі рет жорықпен келген еді: бірінші рет Хан-и Шахид кезінде, [сонда] Абдалла ханды Мырза Әбу-л-Хади қолына түсірген; екінші рет Афақ хан кезінде. Бірақ Ақсуды ала алмады.

Мырза Йунус Шорас Камилде *хакім* еді және Абд ар-Рахым ханның – *қабіріне нұр жаусын* – әмірлердің әмірі (эмир ал-умара’) болатын. Хан Йунус бекті жіберіп, Ташкенттен Есім ханды шақыртты, [оны] Чалышқа алып келді де [өзіне] күйеу бала етті.

Абд ар-Рахым хан мен Есім хан Ақсуды елу күн бойы қоршады. Құмбаш, Арал, Ақйар – [осы ауылдардың] барлығы бағынды, [бірақ] Ақсу қаласы бағынбады. Ақсудың бектері — ордабегі Мырза Әли-Мардан, Ақсудың *хакімі* байрин Мырза Мәлік Қасым, Хазірет Әзиз[1] *халифа*[2] *етіп сайлаған шорас Мырза Мазид, Халифа бек, йарки Мырза Мансұр, Қази Хабиб ахун, Ақсуға ханнан көмекке келгендер – Мырза Құрбан бек, қалучи Мырза Құдайар бек, Мырза Масғуди бек, Мырза-Латиф бек, Мырза Шариф бек… аталған бектердің барлығы Ақсуды бермеді. Аппақ ханға жаушы жіберді. Қашғардан он екі мың адамды алып, Хазірет Қожам*[3] *хан, Мырза Мұхаммад Йусуф бастаған барлық әскер – елу мың адам Ақсуға аттанды.*

Насыр бектің жетекшілігімен Құмбаш, Арал, Ақйар [ауылдары], кейбіреулер [бұларға] қосқан Йарбашы да [Абд ар-Рахым ханға] бағынды. Бектер қамалға шығып қаланы бермеді. Есім хан бектермен кездесуді ұйғарды. Мырза Құрбан бек пен Мырза Мәлік Қасым [кездесуге] келді. Есім хан жақын келгенде жасауылдар бектерге: «Аттан алыстан түсіңдер» деп айғайлады. Мырза Құрбан бек тыңдамастан жақын келіп [сонда ғана] аттан түсті. Есім ханға [мұнысы]

---

[1] Хазірет Әзиз – Қожа Мұхаммад Йахйа айтылып отыр.

[2] Халифа (араб.) – мұрагер, орнын басушы. Сопыларда белгілі бір өңірдегі пірдің немесе ишанның өкілі. Халифалар жергілікті жерлерде өз басшысының өкілі болып, мүридтерге жетекшілік еткен және қайыр жинаған (Краткий обзор современного состояния и деятельности мусульманского духовенства, разного рода духовных учреждений и учебных заведений туземного населения Самаркандской области с некоторыми указаниями на их историческое прошлое // Сборник материалов по мусульманству / Под. ред. В. И. Ярового-Равского. – СПб., 1899. – С. 17; Мухаммед Юсуф Мунши. Муким-ханская история. – С. 246, прим. 58).

[3] Хазірет Кожам – Қожа Мұхаммад айтылып отыр.

ұнамады. Мырза Құрбан бек ханмен жүздескеннен кейін-ақ кетуді ұйғарды. Есім хан Құрбан бекке: «Кетсеңдер [алдымен] менің Күшігіммен[1] *жүздесіңдер» деп айғайлады. Сол уақытта атына мініп алған Мырза Құрбан: «Уа, менің халифам*, біз сізді ұлық тұттық. Хандарымыз ұлық тұтқан бек кісілер қазақ төрелерімен тең. Егер Күшік хан [бізбен] жүздескісі келсе, қазір жүздесейік» деді. Ақыры Күшік хан [онымен] жүздесе алмады.

Есім хан кетпей тұрғанда Мырза Йунус бек келді. Оны көрген Мырза Құрбан бек алыстан аттан түсіп [оған] жүгіре басып келді. Йунус бек те аттан түсті. Есім ханға Мырза Құрбанның бұл қылығы қатты ұнады.

Сол арада Аппақ ханның Жаңаарыққа қарай шыққаны туралы хабар жетті. Абд ар-Рахым хан шегінуді ұсынды. Есім хан [оған]: «Егер біз бір рет бетпе-бет кездесіп барып, кейін шегінсек не болмақ» деді. Абд ар-Рахым хан – *Алла оның қабірін нұрландырсын* – былай деді: «Аппақ ханның көркі – Екінші Йусуфтың[2] көркіндей. Оның екі мың адамы бар-мыс, олар оның қолынан алған бір шылым[3] темекі үшін [өз] өмірлерін қияды-мыс. Ол жүріп өткен жол үшін Йаркентте, Қашғарда, Хотан мен Ақсуда төрт-бес мың адам өмірін қияды. [Бұл] қалың жұрт. Егер кез келген жерде ол үшін бес-алты мың жақсы адам өлуге дайын болса, оған қарсы шайқасуға болмайды. Бізде [біз үшін] жанын қиятын мың адам да жоқ».

Олар Алабұғаға[4] жеткенде Аппақ хан Құмбашқа жетті, [ал] Абд ар-Рахым хан мен Есім хан Жамға жеткенде Аппақ хан Абду-Мәлікке[5] жетті. Абд ар-Рахым хан мен Есім хан Жамға жеткенде атқа қонған шорас Мырза Хабиб пен Араб бек қақпаға қарай ұмтылды. Араб бекті ұстап алып Йаркентке жіберді. Аппақ хан Нарбашыға келгенде хандар Арбатқа[6] кетті. Аппақ хан кеткенде хандар Байға кетті.

Байдың хакімі Сұбхан-құлы бек еді. Ол да жорыққа шықты. Ақсу мен Үштен түскен тұтқындарды Йунус бек пен Сұбхан-құлы бекке тапсырды. Сұбхан-құлы бек ханға: «Мырза Йунус бек Бай қорғанына жақын жерде тұрақтасын. Мен бір бел асып бекке қосыламын» деп мәлімдеді. Йунус бек Бай қорғанының жанына тоқталды. Сұбхан-құлы бек Йунус бекке қонақжайлылық көрсетіп, Йунус бектің қырағылығын бәсендетті де түнде [оған] тап берді. Сөйтіп Йунус бекті қашуға мәжбүр етті де, Ақсу мен Үштегі тұтқындарды босатып алды. Абд ар-Рахым хан осы жерден асығыс жанай өткен [уақыт тығыз болғандықтан] Сұбхан-құлы бекті жазалай алмады.

---

[1] Күшік – Есім ханның інісі Күшік айтылып отыр.

[2] Екінші Йусуф – мұсылман шығармаларындағы әдеттегі теңеу. Йусуф пайғамбар аңыз бойынша өте сұлу болған.

[3] Шылым – қорқор дегенмен бірдей; түтікше мен су толтырылған сауыттан жасалған, темекі шегуге арналған құрал; түтін су арқылы өтіп тазарып барып тартылады.

[4] Ала-Бұға – Шығыс Түркістандағы Ақсудан шығысқа қарайғы елді мекен.

[5] Абду-Мәлік – Шығыс Түркістандағы Ақсу қаласынан шығысқа қарайғы Құмбаш пен Йарбашының арасындағы елді мекен.

[6] Арбат – Шығыс Түркістандағы Жамнан шығысқа таман Ақсудан Байға барар жолдағы елді мекен.

Аппақ хан [кейін] қайтқанда Абд ар-Рахым хан мен Есім хан Чалышқа келді. Аппақ хан Байға келгенде, Сұбхан-құлы бек Ақсудың адамдарымен және Ақсу мен Үштегі тұтқындармен [алдынан] шығып, қабылдауына келді.

Абд ар-Рашид ханның ұлы Абд ар-Рахым ханның есіміне қатысты оқиғалар туралы

Абд ар-Рахым хан – Абд ар-Рашид ханның даңқты ұлы. Бұл оқиға былай айтылып жүр. Мұхаммед хан Абд ар-Рахым ханды – *Алла оның қабірін қасиетті еткей* – [оған] Мырза Шахты қосып Чалышпен Тұрфанға Мұхаммед Құдабанда ханға жіберді. Осы Құдабанда хан – Мұхаммед ханның ағасы Мұхаммед Құрайш сұлтанның ұлы Чалыш пен Тұрфанды басып алып, сонда орныққан еді.

Абд ар-Рахым хан мен Мырза Шах Чалыш пен Тұрфанға жеткенде Құрайш сұлтанның ұлы Құдабанда хан қалмақтардан көмек сұрады. Қалмақтарда Бегім-падишахтың әкесі – Дуренк есімді бір төре болған. Ол Құдабанда ханға көмекке келді, бірақ көмек көрсетпей шетте тұрды. Абд ар-Рахым хан мен Мырза Шах жеңіске жеткенде қалмақтың төресі тұрфандық әскерге тап беріп, оны тонады. Ол Абд ар-Рахым ханға бағынатынын білдіріп, ханға қызын берді. Абдалла хан осы Дуренк төренің қызынан туған. Бегім-падишах өмірін сыйлы әрі бақытты өткізді.

Абд ар-Рахым ханмен бірге қазақ Ескендір сұлтан мен шорас Мұхаммед Уәли бек келді.

Қатағандық төрелерден [шыққан] Сұлтан Ғази сұлтанның төрт ұлы болған: біріншісі – Омар сұлтан, екіншісі – Исмаил сұлтан, үшіншісі – Хұсрау Сұлтан мен төртіншісі – Ескендір сұлтан. Осы Ескендір сұлтан батыр әрі жаугер [ер] болған. Хұсрау сұлтан Абд ар-Рахым ханға келген бетте Тұрфанда қайтыс болды. Оның ұлы – Мұхаммед-Әли сұлтан, [ал] оның ұлдары – Мұхаммед Мумин сұлтан мен Мұхаммед Имин сұлтан.

Абд ар-Рахым хан Чалыш пен Тұрфанды толық қолына алды. Мұхаммед Хашим сұлтан Құдабанда ханның ұлы, ол Мұхаммед ханның қызынан туған еді. Көкесі Хан-и Шахидке өкпелеген ол Абд ар-Рахым ханға қызмет етуге келді. Ол біршама уақыт табысқа ие болып, [бірақ содан кейін] көре алмаушылар олардың арасына алауыздық таратты.

Абд ар-Рахым хан мен Мұхаммед Хашим сұлтан әскерлерін сапқа тұрғызып қарсы шықты. Олар соғысуға дайын тұрды. Мұхаммед Хашим сұлтан қалмақтардан көмек сұрады. Қалмақтар көмекке келді, бірақ соғысқа кіріспей шетте тұрды. Жеңіліс сұлтанның еншісіне тигенде қалмақтар тағы да Мұхаммед Хашим сұлтанды тонап алды. Олар сұлтанды тонаған олжасын алып кейін қайтты. Мұхаммед Хашим сұлтан қорғандардың бірінде бекінді. Абд ар-Рахым хан оған жол ашты. Мұхаммед Хашим сұлтан Кучаға келіп, Куча қорғанына кіріп, [сонда] бекінді. Хан [қорғандағы] сұлтанға: «мен соғысу үшін келген жоқпын, одақтасып ата жұртымызды қайтарып алуды ұсынуға келдім» деп елші жіберді.

Ханның рақымды жолдауы сұлтанға жеткенде Мұхаммед Хашим сұлтанның бектері кеңес құрды. Сұлтанның шорас Мырза Қара баһадүр, байрин Мырза Қотан, шорас Мырза Хабиб, Мырза Араб бек Құшайи, Сұбхан-құлы бек, меркіт Мырза

Әбу-л-Хади, арлат Мырза Мұхаммед Дост, Мырза Сәлім сияқты [тағы] бірнеше басқа әмірлері болды, осы әмірлердің кейбірі – [атап айтқанда] Мырза Әбу-л-Хади мен Сұбхан-құлы бек қабылдауға баруды ұсынды. Мырза Қара баһадүр бастаған кейбір әмірлер қабылдауға баруға келіспеді.

Мұхаммед Хашим сұлтан қабылдауға келгенде, хан бақта отырған. Сұлтан қабылдауға келіп, отырды. Ықыласты әңгімелесті. Сұлтан кітапты мәнерлеп оқитын сауатты адам болған. Хан тұрып дәрет алуға баққа шыққанда ол [бір] *байазды* оқып отырған еді. Хан нөкерлерінің бірі Мұхаммед Хашим сұлтанды балтамен шауып қалды. Сұлтан сұлқ құлап түсті. Екінші біреуі сұлтанды өлтірді. Мұхаммед Уәли бек ханды кінәлады. Хан: «Менің бұдан хабарым жоқ. Мен [өлтіруге] бұйырған жоқпын, Мұхаммед Хашим сұлтанды өлтірген жоқпын» деп кешірім сұрады.

Осы қорқыныштты жерден аман құтылған меркіт Мырза Әбу-л-Хади Йаркентке келді. Хан-и Шахид оны Кучаға *хакім* қойды. Байға Сұбхан-құлы бекті *хакім* қойды.

Хан-и Шахидтің кезінде Абд ар-Рахым хан жорыққа шығып келген [кезде], Мырза Әбу-л-Хади [оған] қымбат сыйлықтармен елші жіберіп: «мен қабылдауға келуге қатты қорқамын. Егер сіз рақымдылық танытып маған қалаға Абдалла ханды жіберсеңіз, мен [оны] өз мойныма отырғызып [сізге] келер едім» деп айтты.

Абд ар-Рахым хан мұраға қалған иелік үшін соғысты. Ол сол себепті Абдалла ханды жіберді. Мырза Әбу-л-Хадидің көктен тілегені жерден табылды. Мырза Әбу-л-Хади Абдалла ханды қолына түсіріп, бірақ [қорғаннан] шықпады.

Абд ар-Рахым хан[1] Кучаны ұзақ уақыт қоршауға алды. Абдалла ханды мойнына мінгізіп шыққан Мырза Әбу-л-Хади қорған қабырғасында тұрып, Абдалла хан үшін керней ойнатқызып: «Мен, сіздің құлыңыз, Кучаны ұлыңызға бағындырдым. Егер сіз зұлымдық жасасаңыз, онда [оны] ұлыңызға жасайсыз. Ол – әмірші» деп айтқызуға [адам] жіберді. Хан лажсыз оның кешірімін қабылдады.

Абдалла хан Кучаға келгенде ол сегіз жаста еді. Абдар-Рахым хан – *Алла оның қабірін нұрландырғай* – ұлдарының есімдері: біріншісі Абдалла хан, екіншісі – Әбу-л Мұхаммед хан, үшіншісі – Ибраһим хан, төртіншісі – Сұлтан Сағид Баба хан, бесіншісі – Исмаил хан, алтыншысы – Шах хан, жетіншісі – Аппақ хан, сегізіншісі – Бижан хан, тоғызыншысы – Мансұр хан.

Бір сөзбен айтқанда, Абд ар-Рахым хан Кучадан Ақсуға өтіп кетті. Ақсудың адамдары қамалға бекінгендіктен, ол мақсатына жете алмай қайтып оралды. Келесі жылы ол тағы келді, бірақ тағы да [қорғанды] ала алмай шегінді.

Абд ар-Рахым хан Мырза Йунус бекті жіберіп Есім ханды шақыртты. Есім хан: «мен қызмет етуге келдім. Менің достарым мен дұшпандарым бар. Олар «Есім хан Абд ар-Рахым ханға нөкер болып кірді деп айтады. Мен, [сіз] осы құлыңызды құрмет тұтып, күйеу бала етеді деп сенемін» деп мәлімдеді.

Есім ханның бұл мәлімдемесі ханға ұнап, [оған қызы] Ай-ханым-падишахты беріп, оны күйеу бала етті.

Абд ар-Рахым хан мен Есім хан бірге [соғысуға] Ақсуға келгенде Ақсудың барша даласы оларға бағынды, бірақ Ақсу қаласын ала алмады. Аппақ хан қалың әскерімен Ақсуға қарай беттегенде, Аппақ хан туралы хабарды естіп хандар шегінді. Бұл Аппақ хан туралы бөлімде баяндалған.

---

[1] «Б», «А» мәтінінде – «Абдалла хан» деп берілген.

Батыл Мырза Алам-шах бек[1] бастаған йаркенттік барлық бектер мен жұрттың адамдары, Хазірет Алам Қожам Падишахтың[2] – *оның бақыты ұзағынан болғай* – досына [қалай] мүридтері мен мухлистері болғаны туралы – қырғыздар мен кейбір қас адамдардың қастандық әрекеті туралы [және] қырғыздарды Хазірет Әзиздің[3] ғажайыбы мен Мырза Алам-шах бектің жасаған әрекеті мен жігерінің арқасында қалай құртқаны туралы

Әлемдік Хазірет Саййидтің[4] ұрпақтарының нағыз өзі және Махдум-и Ағзам[5] кілемінің шырағы Хазірет Қожам Уәлаяттан[6] келді.

---

[1] Мырза Алам-шах бек – дулат тайпасы моғол бектерінің ұрпағы, ататегі Әмір Болатшы мен Әмір Құдайдадтан тарайды, Йаркенттегі мираб, кейін *есікаға* болған; XVIII ғасырдың бірінші жартысында жоғарғы билік үшін күресте әртүрлі саяси топтар мен қырғыз билері арасында тепе-теңдік орнаған сәтте Қашғарияға жоңғарларды шақыруға бастама көтерушілердің бірі.

[2] Қожам Падишах – Кожа Шадидің, яғни Қожа Мұхаммед Йахйаның ұлы Қожа Абдалла қожамның екінші ұлы – Махдум-и Ағзамның ұлы, Қожа Мұхаммед Исхақтың ұрпағы Данийал қожа айтылып отыр. Афақ қожаның билігі кезінде Ферғанаға қашқан, Афақ қожаның өлімінен кейін ол жақтан Ақбаш ханның (Мұхаммед Мумин ханның) талабымен қайтарылған, содан кейін ойраттар Қашғарияны басып алғанда Данийал-қожаны Ілеге алып кеткен, 1720 жылдан кейін ғана қайтарылған; 1735-36 ж. өлген (*Думан Л. И.* Аграрная политика Цинского (Маньчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII века // Труды Института востоковедения АН СССР (ТИВАН). – М.–Л., 1936. Т. XX. – С. 76. Шығыс Түркістанда қожалар билік жүргізген кезең туралы қараңыз: *Papas A.* Soufisme et politique entre Chine, Tibet et Turkestan. Étude sur les Khwajas Naqshbandis du Turkestan Oriental. – Paris: Librarie d’Amérique et d’Orient, 2005).

[3] Хазірет Әзиз – Қожам Падишах деген де осы.

[4] Мұхаммед Пайғамбар айтылып отыр.

[5] Махдум-и Ағзам – «Оның есімі Ахмед Хожаги ибн Саййид Жамал әд-дин; Ферғанадағы Касан қаласында туған (қазіргі Наманған облысындағы Касансай қаласы, Касани аталуы содан); Орта Азиядағы суфизмнің көрнекті қайраткерлерінің бірі, бүкіл Орта Азияда көптеген шәкірттері болған. Сонымен қатар Махдум-и Ағзам Ұбайалла ханның өлімінен кейін (946/1539 ж.) толық билік жүргізуге ұмтылған биліккұмар Шайбани әулеті хандарын бітістіруші болып елдің саяси өміріне қатысқан. Сопылықта Махдум-и Ағзам *Қожаған* тарихатында болып және парсы тілінде 30-ға жуық сопылық шығармалар қалдырған. Дахбид ауылында (Самарқанд түбінде) 1542 ж. *қамари* жыл санауы бойынша 80 жасында (78 жасында) қайтыс болған. Махмуд-и Ағзамның шыққан тегі мен өмірі Әбу-л-Бақа’ ибн Қожа Баха’ әдд-ин ибн Махдум-и Ағзамның немересі 1028/1619 ж. жазған еңбек «Жамиғ әл-мақаматта» егжей-тегжейлі баяндалған. Орта Азия тарихын зерттеуде өте маңызды бұл еңбек қолжазба түрінде ғана сақталған» *(Бабаджанов Б. М.* Махдум-и А‘зам // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь / Под ред. С. М. Прозорова. Т. I. – М., 2006. – С. 262–263). Оның ұрпақтары Қашғариядағы *Нақшбандийа-Қожаған* сопы тарихатының қастасушы екі ағымын – қаратаулықтар мен ақтаулықтарды – басқарған.

[6] Уәлаят – бұл жерде далалық өңірлерге қарама-қайшы келетін мәдени аймақ ретінде Мауараннаһр осылай деп аталған.

Бұл оқиғаның қысқаша баяны мынадай. Қырғыздардың санасына менмендік ұялады. Кейбір арбаушылар бұл арсыздардың қолдарына Хазірет Кожам Падишахты алдыртып жұртқа иелік етуге азғырды. Мырза Алам-шах бек бастап аталған бектерді ұстап, оларды түрмеге қамады. [Сол кезде] қырғыз Есім ханды[1] хан көтерді. Есім хан оларды босатты.

Басылымға әзірлеген
Д. Е. МЕДЕРОВА

«Tarikh-i Kashgar», or «History of Kashgar» is the conventional name of a work by an unknown author. But it is known that the work was written in Yarkent, and the author was a resident of this city of East Turkestan. The description covers the events of the second quarter of the 18th century. The work is written in a simple Chagatai literary language, which includes elements of the new spoken Uyghur language, in particular its Kashgar dialect.

«Тарих-и Кашгар», или «История Кашгара» – условное название сочинения неизвестного автора. Но известно, что труд написан в Яркенте, а автор был жителем этого города Восточного Туркестана. Описание охватывает события второй четверти XVIII века. Произведение написано на простом чагатайском литературном языке, который включает элементы нового разговорного уйгурского языка, в частности его кашгарского диалекта.

[1] Есім хан (Хашим сұлтан деген де осы) – қырғыздар хан көтерген және кейін Данийал қожа Йаркенттегі хан тағына отыруға шақырған қазақ сұлтаны (*Думан Л. И.* Аграрная политика... С. 76).

РЕЦЕНЗИИ

М. Х. АБУСЕИТОВА

КНИГА ОБ АТТИЛЕ

В рамках научно-исследовательской междисциплинарной программы «История и культура Великой степи» опубликована монография доктора исторических наук, профессора КазНУ им. аль-Фараби, почетного академика НАН РК, академика АСН и АГН Калкамана Жумагулова «Аттила. Личность и историческая эпоха» (Алматы: Қазақ университеті, 2000).

Основное внимание автор обращает на исследование древней истории Казахстана. Здесь очень важно подробно изучать и историю тюрков – гуннов, поскольку именно они стояли, начиная со второй половины IV века н. э., во главе эпохального процесса в Азии и Европе, который называется Великим переселением народов, ставшим переломным этапом во всемирной истории в целом. С этого времени происходит интеграция общественных отношений, культур и традиций племен и народов, населявших евразийское пространство. За время векового существования в бурную эпоху Великого переселения народов Гуннская держава объективно оказала свое воздействие на судьбы европейской, евразийской истории в плане перехода к новой эпохе и цивилизации.

Наибольшего территориального расширения и наивысшей мощи Гуннская держава достигла под предводительством Аттилы (род. ок. 395 г., ум. в 453 г.). Как отмечает автор, на северных рубежах она простиралась от гуннских владений на Запад до Германии. На юге данниками Аттилы являлись обе части Римской империи (Восточно-Римская и Западно-Римская). Гуннские пределы были раскинуты с востока на запад от Алтая, Средней Азии и Кавказа до Дуная и Рейна. Гуннский союз в Центральной Азии способствовал сложению впоследствии казахского этноса и других тюркоязычных народов.

Этот пласт тюркской истории реконструируется на основе редчайших хроник поздней античности и средневековья, которые в большей степени представлены на латинском, греческом, раннегерманских и скандинавских языках. Особенно уникальными были и выявленные профессором манускрипты на латинском языке в Риме, в Ватикане – в Biblioteca Apostolica Vaticana. В поле зрения ученого находились сложные перипетии взаимоотношений гуннов периода правления Аттилы с 434 по 453 год и сверхдержавы той эпохи – Римской империи.

В монографии справедливо отмечается, что Аттила выгодно отличался от своих современников – воителей, предпринимавших походы на Рим (например, германских конунгов – короля вандалов Гейзериха или вестготов – Алариха). Он проявил уважение к христианской религии и Римскому папе. Поэтому не случайно и сейчас в главном христианском католическом храме мира – соборе Святого Петра в Риме

можно увидеть изображение великого правителя Гуннской империи в виде барельефа XVII века, выполненного скульптором Алессандро Альгарди.

Отметим, что профессором К. Т. Жумагуловым впервые приводится в монографии теперь уже третье по счету изображение Аттилы во фреске одной из галерей Ватикана. На ней правитель гуннов предстает перед нами сидящим на белом коне с золотой царской короной на голове. Во всем его облике проглядывается победитель, покоривший Италию.

Для истории папства и всей средневековой Европы эта встреча, как отмечается далее в монографии, имела объективно огромное значение в смысле роста политического влияния римских пап и клира на протяжении всего средневековья и последующей истории. Папство превращается постепенно в активную силу, способную управлять светскими делами.

Позитивным вкладом в освещение личности Аттилы является, на наш взгляд, акцент на его прозвание Flagellum Dei, дословно, в переводе с латинского языка – Бич Божий. Как полагает профессор, это прозвище, появившееся в церковных легендах V века и упоминаемое до сих пор на протяжении полутора тысяч лет, должно быть уточнено и пересмотрено. Внимательно анализируя важнейшие источники и материалы того периода на латинском языке, среди которых хроники, церковные легенды, житие святых и др., автор показывает действительный первоначальный смысл его появления. По его мнению, он заключается прежде всего в религиозной конфронтации христианства с язычеством, т. е. тенгрианством гуннов. Именно с позиций христианской идеологии отражен портрет «Бича Божьего», «безбожника Аттилы», «злого дьявола», «врага Божьего», антихриста... А это уже имеет совершенно иной оттенок в образе Аттилы, который до сих пор представляется при выражении «Бич Божий» как воплощение злого, кровожадного и жестокого тирана и т. п.

Личность Аттилы и историческая эпоха того времени оставили неизгладимый след в истории Евразии, который сохранился не только в исторических сочинениях, хрониках и эпических творениях. Как пишет казахстанский профессор, по крайней мере в восемнадцати произведениях германского героического эпоса и скандинавских саг отражены великие деяния гуннов и их правителя (в них он называется Attila, Etzel, Atzel, Atli, Atla).

В монографии отмечается, что многие народы рассматривали Гуннскую державу как противовес Римской империи, как своего рода спасательницу от римской экспансии.

В заслугу автора, на наш взгляд, следует поставить анализ и оценку битвы на Каталаунских полях 451 года во второй главе книги. Это сражение он относит к числу крупнейших битв и наряду с Каннами (216 г. до н. э.) и Ватерлоо (1815 г.) считает одной из знаменитых битв в европейской и евразийской истории. Реконструируя сражение в подробностях, исследователь находит, что в его оценке часть западных ученых, черпая сведения у одних и тех же хронистов раннего средневековья, использовали их некритически. А это всегда затрудняет задачу объективного отражения исторической реальности.

Привлекая достоверные сведения в описаниях прежде всего самих очевидцев тех событий, автор приводит выдержку из Хроники (Epitoma de Chronicon) Проспера Тиро, утверждавшего, что в этой битве ни одна из сторон не одержала победу. Число павших было безмерным. Схожие свидетельства есть и в сочинениях, например, Аполлинария Сидония, Приска Панийского и др.

Наряду с уникальными источниками, проливающими свет на это сражение, К. Т. Жумагулов, ссылаясь на современные исследования, отмечает, что в новейших работах ученых Запада немало характеристик о том, что в битве на Каталаунских полях не было победителей (I. Bona). «Аэций со всеми своими союзниками не мог продолжить сражение против Аттилы» (T. Stickler), «Аттилу можно поставить в один ряд с значительными личностями мировой истории» (H. Schreiber). Армия Аттилы, сохраняя прежний дух, вернулась в центр Гуннской державы – Паннонию (C. I. Beckwith).

И действительно, силы гуннов после «битвы народов» 451 года вовсе не были исчерпаны. Свидетельством тому служит то, что буквально через несколько месяцев Аттила продолжил свой поход теперь уже в сердце Империи – Рим, увенчавшийся победными сражениями вплоть до Вечного города.

В рецензируемой монографии привлекаются результаты современных археологических раскопок в регионах гуннских поселений, а также междисциплинарных изысканий. Приводятся материалы, свидетельствующие о достаточно высоком уровне развития ремесел, торговли, военного искусства и других сторон общественного строя гуннского общества. К великолепным образцам ювелирного искусства гуннов относятся золотые и серебряные диадемы, кулоны, серьги, фибулы и многое другое, которые перекликаются с ювелирными изделиями казахов.

Говоря в целом о монографии К. Т. Жумагулова, следует сказать, что изложение материала построено на анализе и использовании большого документального массива, состоящего из редких источников на латинском, раннегерманских и скандинавских языках с привлечением большого круга специальных исследований на современных европейских языках. Вся эта кропотливая работа проделана профессором ранее и во время выполнения программы «История и культура Великой степи».

В заключение отметим, что монография может быть полезной студентам, магистрантам, докторантам и преподавателям вузов, а также всем, кто интересуется вопросами всемирной и отечественной истории.

Мақалада Қ. Жұмағұловтың «Атилла. Личность и историческая эпоха» монографиясы қарастырылады, халықтың дүниежүзілік қоныс аудару дәуірін зерттеудегі маңызы талданады, жұмыстың негізгі тұстары атап өтіледі.

The article considers the monograph «Attila. Personality and Historical Era» by K. Zhumagulov. The author analyzes its significance in the study of the era of the World Migration of Peoples, highlights the main points of the work.

Ж. ОШАН

ҚЫТАЙ ҚЫЗЫҚҚАН ҚАЗАҚ ҒАЛЫМЫ

(Қытайдың 112 томдық «Еуразия тарихы мен мәдениеті кітапханасы» сериясы бойынша археолог К. Ақышевтің еңбегі жарық көрді)

Соңғы кезде қытай тарихшылары Еуразия даласының тарихы мен мәдениетін зерттеуге жіті назар аудара бастады. Бұл бір жағынан сол елдің болашақта Еуразия елдеріне өз ықпалын көздеуді мақсат етуден туған қажеттілік екені түсінікті. Солай дегенмен мұндай қадамға түрткі болған басқа да себептер жеткілікті еді.

Еуразияның шығысында орналасқан Қытай өзінің неше мың жылға созылған тарихында Ұлы даламен тығыз байланыста болып отырды. Қытайдың саяси тарихы жөнінен алып қарасақ Қытай жеріндегі патшалық биліктің тең жартысынан астамын Ұлы даланың көшпенді халықтары, нақтылап айтқанда түркі-моңғол тілді тайпалары құрады. Қытайда патшалық құрғандар қатарында ғұн, сяньби, түркі, қидан, шүршіт, моңғол, манжур қатарлылар бар. Олар Қытай жерінде ондаған әйгілі патшалықты құрып, ілгері-кейінді Х ғасыр бойы Қытай елін билеп отырды. Қытай елінің мемлекеттілік тарихының жалпы келбетін Ұлы дала көшпенділерінсіз елестету қиын. Ал осынау мың жылдықтарға созылған ұзақ тарихи кезеңде қалыптасқан мәдени, рухани барыс-келіс пен ауыс-түйістер мәселесі өз алдына үлкен бір тақырып.

Қытай жазу мәдениеті ерте дамыған ел ретінде тарихи деректер қоры өте бай мемлекет. Олар ел аумағында құрылған патшалықтардың әулеттік тарихын егжей-тегжейлі жазып қалдырып отырды, сонымен бірге әрбір патшалықтың дәуірінде Ұлы далада билік құрған байырғы этностардың тарихы мен мәдениеті туралы да аса мол жазбалар қалдырды. Солай дегенмен, қазіргі кездегі қытай ғалымдарының тарихи деректерді игеру деңгейінде, олардың өз ата-бабалары жазып кеткен тарихи шығармаларының кейбір мазмұндарын Ұлы дала тарихы мен мәдениетінің сол кездегі нақты болмысын меңгермей, дұрыс бағамдау өте қиын. Сол себепті қытай тарихшыларының Еуразия тарихын зерттеуінің жолы – ең бірінші, Қытайдың көне замандағы төл тарихына қатысты мәселелерін шешуден туындап отыр. Ал, Ұлы даладағы байырғы халықтар тарихы мен мәдениетіне қатысты деректер мазмұнын зерттеу үшін бұл қажеттілік өте өзекті болып саналады.

Қытай тарихшыларының Еуразия даласының тарихы мен мәдениетін зерттеу қажеттілігі тарихи жазбаларды зерттеуден туындайды. Археологиялық зерттеулер үшін тұтас Еуразия тарихын зерттеу одан да маңызды. Мұндай жағдайда қытай археологтарына тұтас Еуразия даласының көне мәдениетін тану міндеті жүктелген.

Көпшілікке белгілі, қазіргі ҚХР территориясы көне дәуірдегі Қытай елі территориясынан әлдеқайда ауқымды. Көне дәуірдегі Қытай жерінің шекарасы этникалық қытайлар қоныстанған, жер өңдеуге қолайлы егіншілік аудандармен ғана шектеліп тұрған еді. Бүгінгі таңда Қытай территориясы кеңейіп, көне дәуірдегі көшпенді халықтардың ата-мекенінің елеулі бөлігін алып жатыр. Қазіргі ҚХР-дің

солтүстік-шығысындағы провинциялары, Ішкі моңғол және Шынжаң автономиялы ауданының тұтас аумағы, сондай-ақ Ганьсу, Цинхай провинцияларының шет аймақтары өткен дәуірлерде ұлы даланың бір пұшпағы ретінде саналып, оның мәдениеті тұтас дала мәдениетімен бірегей болды. Соңғы кезде аталған аймақтарда жүргізілген археологиялық жұмыстар кезінде Қытай мәдениетінен ерекшеленетін археологиялық олжалар табылды. Бұл артефактілер Орталық Азия, Орта Азия мен Қазақстан аумағынан табылған археологиялық олжалармен бір топтағы мәдени мұра саналады. Мысалы, соңғы уақытта қытай археологтары Шынжаңның жайылымды аймақтарында археологиялық жұмыстармен тұрақты айналысып отыр. Осы жұмыстар кезінде олар Іленің жоғары ағысындағы сақтар мен усундардың мәдени жұртында қазба жұмыстарын жүргізді. Ол аймақтан табылған дүниелер Іленің Қазақстан аумағындағы бөлігіндегі сақтар мен усундардың көне өркениетімен типтес. Еліміздің археологтары бұл типтегі өркениетке өткен ғасырдың 50 жылдары археологиялық зерттеу жүргізіп, оқ бойы озық жетістіктерге жеткен болатын. Солардың ең әйгілісі – К. А. Ақышев бастаған ғалымдардың әйгілі зерттеулері. Мұндай ғылыми жетістік дүниежүзі тарихшылары үшін ғылыми маңызы зор табыс болып саналады. Сол себепті, К. А. Ақышев, Г. А. Кушаев зерттеуімен жете танысу қытай археологтарының көп жылғы арманы болып келді.

Қытайды қызықтырған Кемел Ақышев аса көрнекті ғалым, археолог, Қазақстан археология ғылымының іргетасын қалаушылардың бірі. Кемел Ақышев есімі Қазақстан тәуелсіздігінің нышанына айналған алғашқы «Алтын адамның» табылуымен тікелей байланысты. Ғалым еңбектері Ұлы дала өркениеті мен Қазақстан археологиясына қатысты аса ауқымды мәселелерді зерттеуге арналған. Ол Қазақстан тарихының қола дәуірінен этнографиялық кезеңіне дейінгі аралыққа жататын құнды ескерткіштерді ашып, оған кешенді зерттеу жүргізді. Отан тарихының қола дәуірінен бастап этнографиялық дәуірге дейінгі аралықтағы ақтаңдақ беттерін анықтап берді.

Батыс пен Шығыс тарихшыларының Орта Азия мен Қазақстан тарихының ежелгі заман тарихын зерттеуге арналған ғылыми зерттеу еңбектерінде К. А. Ақышев аты ерекше аталады әрі оның зерттеулері айырықша бағаланады. Ол бұрынғы Кеңес одағы мен бүгінгі Егемен республикалардан шыққан тарихшы ғалымдар арасында ғылыми еңбектеріне жиі сілтеме жасалатын санаулы тарихшылардың бірі.

К. А. Ақышев еңбектері АҚШ, Венгрия, Қытай, Пәкістан, Франция, Италия, Жапония елдерінде шығатын шетелдік басылымдарда жарық көріп келеді. Шетелде жарық көрген сол еңбектерінің ішінде «Іле өзені аңғарындағы сақтар мен усундардың ежелгі мәдениеті» атты бірегей зерттеуі де бар. Аталған еңбектің қытай тіліндегі нұсқасы 2013 жылы ресми түрде жарық көрді.

Қытай археологтары «Іле өзені аңғарындағы сақтар мен усундардың ежелгі мәдениеті» атты еңбекті өте жоғары бағалайды. Орта Азия археологиясын зерттеуші және Шынжаңда көп жыл бойы сақ, усун және ғұн қорғандары мен обаларын зерттеу мақсатында экспедициялық жұмыстармен айналысып жүрген археолог Ван Цзяньсинь еңбектің қытайша басылымына арналған Алғы сөзінде былай деп жазды:

«Іле өзені аңғарындағы сақтар мен усундардың ежелгі мәдениеті» атты бұл еңбек Кеңес одағы дәуіріндегі аса ықпалды археологиялық зерттеу еңбегі. Кітапқа Іле өзенінің төменгі бойындағы аса мол археологиялық материалдар топтастырылған, сонымен бірге археологиялық олжалардың қайсы халықтың мұрасы екені, олардың жыл көрсеткіші, сондай-ақ археологиялық мұралар көрсеткен ежелгі дәуірдегі халықтардың шаруашылық формасы, әлеуметтік-саяси жағдайы сынды мәселелерге терең зерттеулер жасаған. Аталған зерттеу жетістігі қазіргі ҚХР аумағында, нақтап айтқанда Іленің жоғары бойында сақталған, осыған ұқсас дәуірге жататын археологиялық мәдени мұраларды зерттеуде айтарлықтай көп көмек бере алады. Бұл еңбек баспадан жарық көргелі 50 жылдан аса уақыт болды. Осыншама уақыттан бері еңбектің қытайшаға аударылып, баспадан жарық көрмеуі Қытай археологтары үшін өте өкінішті жағдай еді. Біз бүгін доктор Суй Вэйдің қажырлы еңбегінің арқасында өзіміз көп жыл бойы оқуға іңкар болған еңбектің қытайша аударма нұсқасына оқу мүмкіндігіне ие болып отырмыз. Бұл біз үшін айтқанда аса үлкен қуаныш».

К. А. Ақышев еңбегін дүниежүзінің басқа мемлекеттеріндегі ғалымдары сияқты, Қытай ғалымдары да жоғары бағалап келеді. Жоғарыда мысалға келтірген бағаны бір ғана Ван Цзяньсиньнің бағасы емес, оның басқа да әріптестерінің ортақ бағасы деп түсінеміз. Еңбектің қытай тілінде баспадан шығуы бүкіл қытай археолог ғалымдарының ортақ қуанышы болды дей аламыз.

К. А. Ақышевтың айтулы еңбегі ҚХР-дың 2011–2015 жылдарға арналған 12-ші бесжылдық мемлекеттік жоспарын жүзеге асыру мақсатында қолға алынған «Еуразия тарихы мен мәдениеті кітапханасы» атты кітаптар сериясы аясында, Ганьсу провинциясы Ланьчжоу қаласында Ланьчжоу Университеті баспасынан 2013 жылы жарық көрді. Аталған серия бойынша 102 кітап (жалпы жиыны 112 том) жарық көрген. Серияға енгізілген 102 кітаптың қатарында қытай авторларының Еуразия тарихына қатысты зерттеулері, шетел ғалымдарының Еуразия тарихына қатысты ең құнды зерттеу еңбектері және бір бөлім арнаулы танымдық білім беруге арналған кітаптар, танымал еңбектер бар. «Еуразия тарихы мен мәдениеті кітапханасы» атты кітаптар сериясын баспадан шығару идеясы қытай тарихшыларының жаңа тарихи кезеңде Еуразия тарихын зерттеуге деген сұранысынан пайда болған еді.

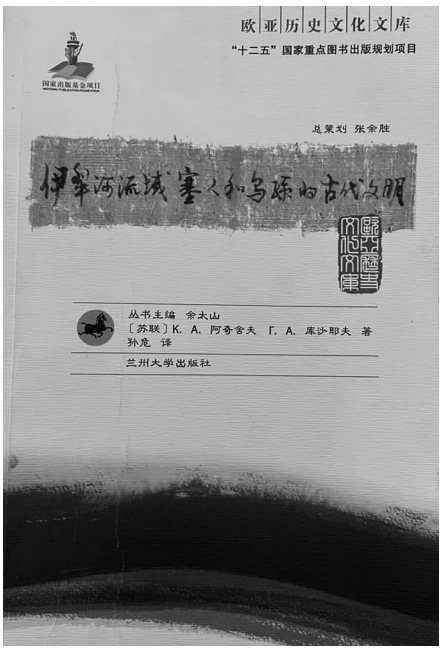
«Еуразия тарихы мен мәдениеті кітапханасы» сериясына енген 102 кітап қатарында дүниежүзілік аса беделді ғалымдарының Еуразия тарихы мен мәдениеті туралы зерттеу еңбектері енгізілген. Ресей империясы мен Кеңес Одағы ғалымдары еңбегінен қазақ ғалымы К. А. Ақышев еңбегінен басқа, И. Я. Златкиннің (История Джунгарского ханства (1635–1758). Издательство «Наука», Москва, 1964.), Г. Н. Потаниннің (Путешествия по Монголии. // М.: ОГИЗ. Гос. изд-во геогр. литры. 1948.), В. В. Бартольдтың екі томдық еңбегі (Сочинения. Том 2. Часть 1. Москва: Издательство восточной литературы, 1963; Сочинения. Том 2. Часть 2. Москва: Издательство «Наука», 1964) және Т. Б. Барцеваның (Цветная металлообработка скифского времени. Лесостепное Днепровское левобережье. М.: Наука. 1981) зерттеу еңбектері бар.

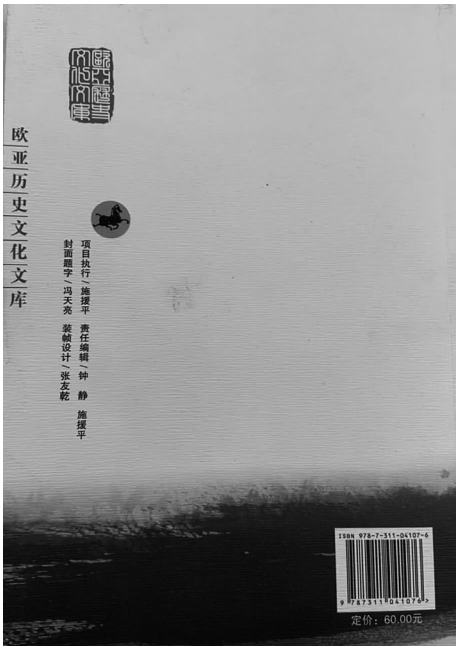
Қытай қызыққан археолог К. Ақышевтің ғылыми еңбектері қазіргі қазақ ғалымдарының да қол жетпес құнды дүниесі. Өткен ғасырдың 60 жылдарының

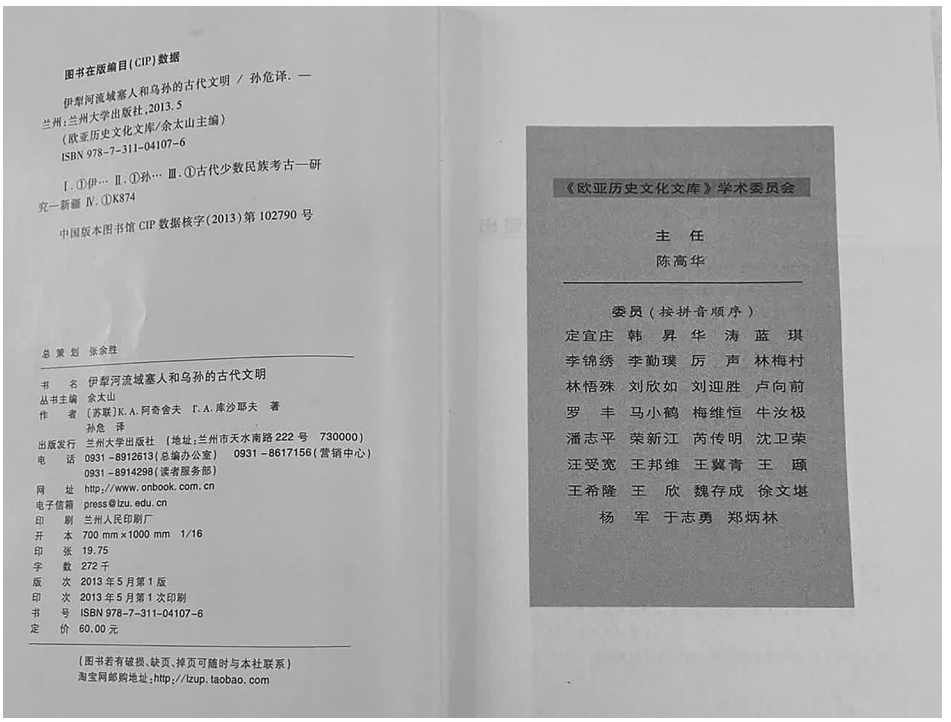
ортасында жарық көрген ғалымның еңбектері сол бойы баспа бетін көрген жоқ. Бүгінгі буынның сұранысына сай қайтадан жарияласа, бұл еңбектер өзектілігін әлі де жойған жоқ деп есептейміз.

The article describes the work of the famous Kazakh scientist K. Akishev «The Ancient Culture of the Sak and Usuns of the Ili River Valley», which was published in the book series «Library of History and Culture of Eurasia» in China. In addition, the article shows the importance of the work of K. Akishev for the Chinese historical science and scientific evaluation of the work from Chinese scientists.

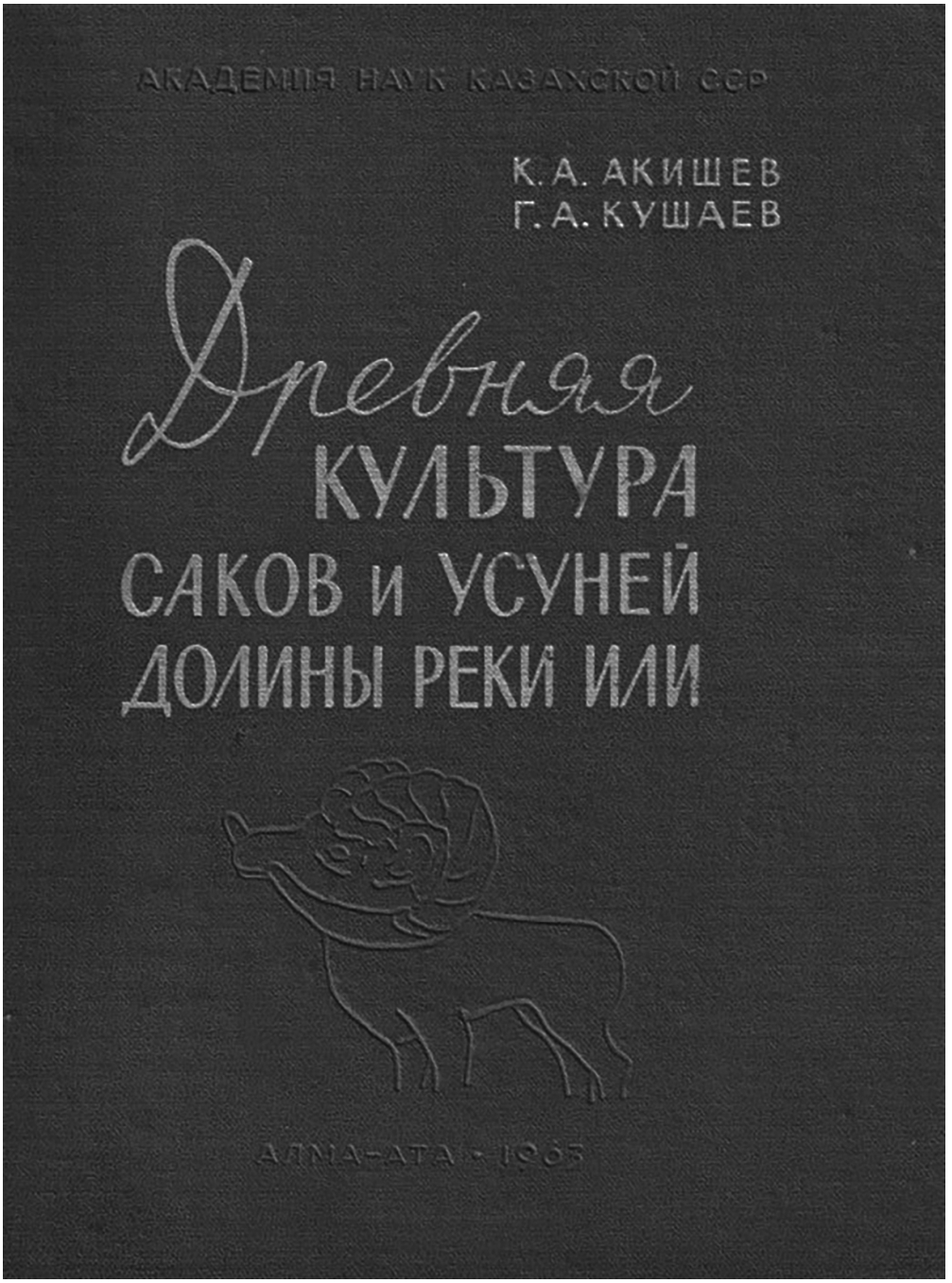
В статье рассказывается о работе известного казахстанского ученого К. Акишева «Древняя культура саков и усуней долины реки Или», которая была опубликована в серии «Библиотека истории и культуры Евразии» в Китае. Кроме того, в статье показана важность труда К. Акишева для китайской исторической науки и научная оценка работы китайскими учеными.

К. А. Ақышев, Г. А. Кушаев. «Іле өзені аңғарындағы сақтар мен усундардың ежелгі мәдениеті» еңбегінің қытайша басылымы. ҚХР, Ланчжоу қаласы, 2013 жыл

К. А. Акишев, Г. А. Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата, 1963. 320 с.

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

З. С. ТАБЫНБАЕВА

НАУЧНЫЙ СЕМИНАР «НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ, ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ И АРТЕФАКТОВ»

15 марта 2021 года

В рамках реализации научной программы «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи» по подготовке молодых специалистов-археографов 15 марта 2021 года был проведен научный семинар на тему «Новые подходы в изучении архивных документов, письменных источников и артефактов». Его организаторами выступили Республиканский информационный центр по изучению исторических материалов при Институте востоковедения КН МОН РК и Археографическое сообщество по изучению истории и культуры Великой степи.

Подготовка молодых археографов является важной задачей Археографического сообщества по изучению истории и культуры Великой степи. В этой связи целью проведения семинара стало ознакомление молодых исследователей с вопросами методологии и методами археографических исследований визуальных артефактов по истории и культуре Казахстана и Великой степи. В ходе семинара было обращено внимание на такой вид исторических источников, как эпиграфические памятники.

На семинаре прозвучали доклады ведущих казахстанских востоковедов и историков. В докладе М. Х. Абусеитовой, доктора исторических наук, профессора, член-корреспондента НАН РК, директора Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов, была раскрыта важность изучения визуальных артефактов. Многолетний опыт работы в археографических экспедициях, зарубежных архивах и музеях позволил М. Х. Абусеитовой наглядно продемонстрировать собранную коллекцию визуальных артефактов, которые по-новому раскрывают историю и культуру Великой степи с древности по настоящее время. Доклад не был ограничен представлением лишь эпиграфических памятников, был представлен весь спектр визуальных артефактов – это и наскальные рисунки, и копии рукописей с миниатюрами, нумизматические коллекции, карты, картины, зарисовки, образцы текстильного искусства.

Тема Золотой Орды является актуальной для многих исследователей. В ее изучении важным является использование первоисточников. Данной теме был посвящен доклад доктора исторических наук, профессора, руководителя департамента исследований и публикаций Исследовательского центра по исламской истории, искусству и культуре (IRCICA) А. К. Муминова.

В ходе выполнения проекта «Археографические работы в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи» доктором исторических наук, профессором, заведующей кафедрой всемирной истории, историографии и источниковедения КазНУ им. аль-Фараби Г. С. Султангалиевой была проведена археографическая экспедиция в архив Республики Татарстан, где были обнаружены и впервые привезены в Казахстан копии уникальных документов о казахской молодежи, обучавшейся в медресе г. Казани (конец XIX – начало XX в.). Автором представлен метод работы с делопроизводственной документацией. Архивные материалы, впервые введенные в научный оборот, позволили участникам семинара ознакомиться с особенностями учебно-воспитательного процесса – методами обучения, дисциплинами, преподавателями, учебниками и учебными пособиями в таких новометодных медресе города Казани, как «Мухаммадия», Апанаевское и Ахундовское.

Важным в восстановлении истории и культуры Великой степи является изучение стоянок, караван-сараев и городов на нашей территории. Представленный доклад кандидата исторических наук, ведущего научного сотрудника Института истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова Е. М. Ужкенова был посвящен новому методу в изучении и реконструкции городов – виртуальной графической реконструкции. Данный метод имеет широкое применение в мировой истории при изучении и восстановлении многих археологических памятников. Он позволит казахстанским ученым по-новому представить свои исследования в реконструкции как больших городов, так и эпиграфических памятников, что, в свою очередь, сделает доступной эту информацию для широкого круга общественности в Казахстане и за рубежом. Современные технологии с каждым годом получают все большие обороты использования. Казахстанским ученым необходимо все больше внедрять интерактивные методы в разработку и внедрение новых исследований для их широкой популяризации.

Важно отметить, что работа семинара была направлена не только на теорию, но и на практику. Практические занятия были объединены темой «Арабографичные эпиграфические памятники Казахстана: теория и практика». Данное занятие представлено целой группой ученых Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, которые на протяжении более 15 лет занимаются изучением, прочтением, трактовкой эпиграфических памятников, находящихся на территории Казахстана. Выступающие предложили присутствующим прослушать лекционный материал, который включал показ иллюстраций, слайдов.

Ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, кандидат исторических наук А. Ш. Нурманова показала слушателям методы прочтения, рассказала о проблемах, возникающих при прочтении и трак-

товке арабографичных эпиграфических памятников, сохранившихся на нашей территории и несущих в себе важную информацию по духовной, религиозной, политической, социальной и экономической истории.

В докладе ведущего научного сотрудника Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, кандидата исторических наук Д. Е. Медеровой были раскрыты марсии, аяты, термины, сохранившиеся на арабографичных эпиграфических памятниках. Представлен практический метод работы с их переводом и интерпретацией.

Язык арабографичных эпиграфических памятников: графика, фонетика, лексикология и морфология был представлен в докладе ведущего казахстанского арабиста, научного сотрудника Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова Б. Д. Дюсенова.

Важным в изучении любого вопроса является историографический анализ темы. В докладе научного сотрудника Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова К. С. Курманбаевой был представлен краткий анализ истории изучения арабографичных эпиграфических памятников казахстанскими учеными в советское и постсоветское время.

Проведенный в онлайн-режиме семинар позволил охватить большую аудиторию слушателей. В его работе приняли участие студенты, магистранты, докторанты КазНУ им. аль-Фараби, КазАТиСО, представители городских и областных архивов Республики Казахстан, научные сотрудники Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Института истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, Института археологии им. А. Маргулана, Республиканского научно-исследовательского центра «Изучение всемирной истории» при КазНУ им. аль-Фараби, Республиканской лаборатории физической антропологии при Южно-Казахстанском государственном университете им. М. О. Ауэзова и многие другие.

Обсуждаемые проблемы изучения письменных, архивных, устных источников и визуальных артефактов вызвали активные дебаты. Обмен мнениями привел участников семинара к проведению ежегодных совещаний по сравнительно-сопоставительному анализу эпиграфических памятников не только Казахстана, но и соседних стран.

Видеозапись семинара «Новые подходы в изучении архивных документов, письменных источников и артефактов» можно посмотреть, перейдя по ссылке https://youtu.be/EKVxzVx_xjA

Жас маман-археографтарды даярлауға арналған «Шетел архивтеріндегі археографиялық жұмыс және Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті бойынша қорлар» ғылыми бағдарламасын жүзеге асыру шеңберінде 2021 жылдың 15 наурызында «Архив құжаттарын, жазбаша дереккөздер мен артефактілерді зерттеудегі жаңа тәсілдер» атты тақырыпта ғылыми семинар өтті. Оны ҚР БҒМ ҒК Шығыстану институты жанындағы Тарихи материалдарды зерттеудің республикалық ақпараттық орталығы мен Ұлы Дала тарихы мен мәдениетін зерттеу археографиялық қоғамы ұйымдастырды.

As part of the implementation of the scientific program «Archaeographic work in foreign archives and funds on the history and culture of the Great Steppe» an event organizers held a scientific seminar on the topic «New approaches to the study of archival documents, written sources and artifacts» for the training of young archaeographers on March 15, 2021. It had been given by the Republican Information Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies of the CS MES RK and the Archaeographic Society for the Study of the History and Culture of the Great Steppe.

Е. Қ. БЕЛГОЖА

«РАМАЗАН БИМАШҰЛЫ СҮЛЕЙМЕНОВ – ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫНЫҢ НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ» ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛІ

2021 жылдың 17 ақпаны

2021 жылдың 17 ақпанында ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ұйымдастыруымен академик Р. Б. Сүлейменовтің туғанына 90 жыл толу мерейтойына арналған «Рамазан Бимашұлы Сүлейменов – Қазақстандағы Шығыстану институтының негізін қалаушы» атты дөңгелек үстел өтті.

Рамазан Бимашұлы Сүлейменов – тарихшы, шығыстанушы, тарих ғылымдарының докторы (1973), профессор (1981), ҚазКСР ҒА академигі (1989), Ш. Ш. Уәлиханов атындағы сыйлық лауреаты.

1954 жылы Қазақ мемлекеттік университетін тәмамдап, одан кейін аспирант, кіші, аға ғылыми қызметкер, Қазақстанның мәдениет тарихы (1959–1992) және шығыстану бөлімінің меңгерушісі (1979–1985), Тарих, археология және этнография институты директорының орынбасары (1983–1984), директоры (1985–1988), Қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің академик-хатшысы (1986–1992), Шығыстану орталығының бірінші басшысы (1992) қызметтерін атқарды.

Қазақстанның мәдениет тарихы саласында жаңа перспективалы ғылыми бағыт пен ғылыми мектептің негізін қалады. Мәдени құрылым, отандастық интеллигенцияны қалыптастыру және дамыту проблемаларын әзірлеуге, қазақ халқы мәдени мұрасының жасанды түрде үзілген сабақтастығын қалыптастыруға, негізсіз репрессияға ұшыраған жазушылардың, мемлекеттік қайраткерлер мен ғылым және мәдениет қайраткерлерінің шығармашылық мұрасының ғылыми ақталуына зор үлес қосқан. «Шоқан Уәлиханов – XIX ғ. Орталық Азияның көшпенді халықтарының зерттеушісі» шығармашылық жұмысы, Абылай хан, Т. Жүргенов, С. Асфендияров, Г. Тоғжанов, Т. Рысқұлов, Қ. Қ. Жұбанов туралы жазған кітаптары мен мақалалары көпшіліктің көңілінен шыққан еді.

Қазақстанның Шығыстағы шекаралас мемлекеттерімен саяси және мәдени байланыстары тарихына, Қазақстан және Орталық Азия халықтарының философиялық және мәдени мұрасының тарихына арналған 30 астам жұмыстарында шығыстану тақырыбы қарастырылған.

238 ғылыми жұмыстың авторы, оның 30 астамы – монография.

Онлайн форматта өткен ғылыми шараға академик ғалымдар, шығыстанушымамандар, ізденуші шәкірттер қатысты.

Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының директоры, ф. ғ. д., профессор Дүкен Мәсімханұлы шараның ашылу сөзін сөйлеп, академиктің туғанына 90 жыл толу мерейтойымен дөңгелек үстелге қатысушы ғалымдарды, ұрпақтарын құттықтады. Ол өз сөзінде: «Бұл академик ғалым Рамазан Бимашұлының 17 ақпан туған күніне орай еске алу мақсатында ұйымдастырылған шара. Алдағы уақытта

Р. Б. Сүлейменовтің ғылымдағы орны мен еңбегін ұлықтау мақсатында ғылыми іс-шаралар өтеді. Бұл сол игі іс-шаралардың басы», – деді.

Дөңгелек үстелге т. ғ. д. профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р. Б. Сүлейменовтің шәкірті, т. ғ. д. профессор, ҚР ҰҒА академигі Әбжанов Ханкелді Махмұтұлы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің оқу және оқу-әдістемелік жұмыстары жөніндегі проректоры, т. ғ. к. доцент Исабек Баршагүл Қашқынқызы және Рамазан Бимашұлы Сүлейменовтің ұлы, физика-математика ғылымдарының кандидаты Сүлейменов Еркін және т. б. баяндама жасады. Олар өз баяндамаларында академик Р. Б. Сүлейменовтің өмірі мен еңбек жолындағы қызықты да қиын сәттері туралы естеліктер айтты. Сондай-ақ, Р. Б. Сүлейменовтің Шығыстану институтын (ол кезде бөлім болған) құру жолындағы еңбегі мен шығыстану бағытындағы ғылыми жұмыстарына тоқталып, тұщымды да тұжырымды ойларын ортаға салды.

This article presents the reports made during the Round Table «Ramazan Bimashevich Suleimenov – Founder of the Institute of Oriental Studies in Kazakhstan» dedicated to the 90th anniversary of Academician R. B. Suleimenov, organized by R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies of CS MES RK on February 17, 2021. The students and relatives of the academician, scientists, who took part in the event, recalled the work done and achievements, his contribution to the history of the culture of Kazakhstan, the written works and ideas of R. B. Suleimenov, the history of the establishment of the Institute of Oriental Studies.

В данной статье рассказывается о круглом столе «Рамазан Бимашевич Сулейменов – основатель Института востоковедения в Казахстане», посвященном 90-летию академика Р. Б. Сулейменова, организованном Институтом востоковедения имени Р. Б. Сулейменова КН МОН РК 17 февраля 2021 года. Принимавшие участие в мероприятии ученики и родственники академика, ученые вспоминали о проделанной работе и достижениях, его вкладе в историю культуры Казахстана, трудах и идеях, а также об истории создания Института востоковедения.

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ КӨПВЕКТОРЛЫҒЫ: ІШТЕН КӨЗҚАРАС

Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы

Редакциясы: Ғ. М. Дүйсен. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, 2020. 288 б.

Ғылыми басылымда 2020 жылдың 20 тамызында, Алматы қаласында өткізілген «Орталық Азияның көпвекторлылығы: іштен көзқарас» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары ұсынылған.

Жинаққа конференцияға қатысушылардың баяндамалары, Орталық Азия елдері ынтымақтастығының сыртқы саясат, экономика, әлеуметтік-мәдени аспектілері саласындағы ғалымдар мен сарапшылардың мақалалары және зерттеулері енгізілген.

Жинақ кең оқырман қауымның қызығушылығын тудырады, мемлекеттік басқару органдарының мамандарына, сондай-ақ, әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы оқытушылар, магистранттар мен докторанттарға себін тигізуі мүмкін.

THE MULTI-VECTOR NATURE OF CENTRAL ASIA: AN INSIDE LOOK

Collection of materials of the International Scientific and Practical Conference

Editor G. M. Duysen. Almaty: Institute of Oriental Studies. R. B. Suleimenov KN MES RK, 2020. 288 p.

The scientific publication presents the materials of the International Scientific and Practical Conference «Multi-vector nature of Central Asia: a view from the inside», held on August 20, 2020 in Almaty.

The collection includes reports of the conference participants, as well as articles and research of scientists, experts in the field of foreign policy, economics, socio-cultural aspects of cooperation between Central Asian countries.

The collection is of interest to a wide range of readers, it can be useful for specialists of government bodies, as well as teachers, undergraduates and doctoral students in the social and humanitarian direction.

МНОГОВЕКТОРНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ВЗГЛЯД ИЗНУТРИ

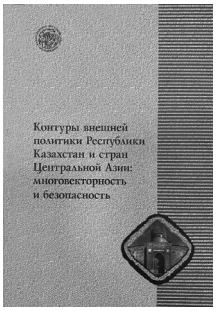
Сборник материалов международной научно-практической конференции

Под редакцией Г. М. Дуйсена. Алматы: Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, 2020. 288 с.

В научном издании представлены материалы Международной научно-практической конференции «Многовекторность Центральной Азии: взгляд изнутри», состоявшейся 20 августа 2020 г. в г. Алматы.

В сборник включены доклады участников конференции, а также статьи и исследования ученых, экспертов в сфере внешней политики, экономики, социокультурных аспектов сотрудничества стран Центральной Азии.

Сборник представляет интерес для широкого круга читателей, может быть полезен специалистам органов государственного управления, а также преподавателям, магистрантам и докторантам социально-гуманитарного направления.

КОНТУРЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: МНОГОВЕКТОРНОСТЬ И БЕЗОПАСНОСТЬ

Коллективная монография

Под редакцией Г. М. Дуйсена. Алматы: Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, 2020. 364 с.

В монографии представлено видение внешней политики Казахстана и стран Центральной Азии в формате многовекторности, безопасности, приоритетов в условиях угроз, вызовов на кратко- и среднесрочную перспективы.

Авторами дана характеристика основ системы обеспечения национальной экономической безопасности в условиях глобальных рисков. Проведен анализ угроз и вызовов национальной безопасности Казахстана, их типологизация в контексте геополитических процессов. Раскрыты научно-методологические подходы к обеспечению национальной безопасности, рассмотрены сущность и содержание основных видов безопасности. Проведен историко-ретроспективный, политологический и культурно-цивилизационный анализ многовекторности внешней политики стран Центральной Азии, а также социально-философский анализ региональных и социокультурных аспектов сотрудничества стран Центральной Азии. Рассмотрен религиозный фактор во внутренней и внешней политиках стран Востока в новых геополитических условиях. Осуществлена оценка экономической многовекторности внешней политики Казахстана и стран Центральной Азии.

Результаты исследований могут быть использованы при подготовке научных и аналитических материалов для органов государственного управления по регулированию внешнеполитической и экономической сфер, а также при разработке курсов по дисциплинам востоковедного, экономического и регионоведческого профилей.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӘНЕ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ СҰЛБАСЫ: КӨПВЕКТОРЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Ұжымдық монография

Редакциясы: Ғ. М. Дүйсен. Алматы: ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, 2020. 364 б.

Монографияда Қазақстан мен Орталық Азия елдерінің сыртқы саясатын көпвекторлылық, қауіпсіздік, қысқа және орта мерзімді перспективадағы қауіп, сын-тегеуріндер жағдайындағы басымшылықтар форматы тұрғысынан көзқарас ұсынылған.

Авторлар жаһандық қауіп-қатер жағдайында ұлттық экономикалық қауіпсіздікті қамсыздандыру жүйесінің негіздеріне сипаттама берген. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнген қауіп пен сын-тегеуріндер талданып, олар геосаяси үдерістер контексінде типтелді. Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік тәсілдері жайып көрсетілді, қауіпсіздіктің негізгі түрлерінің мәні мен мазмұны қарастырылды. Орталық Азия елдері сыртқы саясатының көпвекторлылығына тарихи-ретроспективалық, саяси және мәдени-өркениеттік талдау, сонымен қатар, Орталық Азия елдері ынтымақтастығының аймақтық және әлеуметтік-мәдени аспектілеріне әлеуметтік-философиялық талдау жасалды. Жаңа геосаяси жағдайдағы Шығыс елдерінің ішкі және сыртқы саясатындағы діни фактор қарастырылды. Қазақстан және Орталық Азия елдері сыртқы саясатының экономикалық көпвекторлылығына баға берілді.

Зерттеу нәтижелері сыртқы саяси және экономикалық салаларды реттейтін мемлекеттік басқару органдарына арналған ғылыми және аналитикалық материалдарды даярлау кезінде, сондай-ақ, шығыстану, экономика және аймақтану бейінді пәндер бойынша дәрістерді әзірлеу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

THE CONTOURS OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIAN COUNTRIES: MULTI-VECTOR FOCUS AND SECURITY

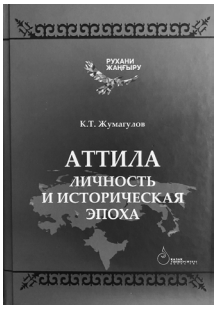
Collective monograph

Editor G. M. Duysen. Almaty: Institute of Oriental Studies. R. B. Suleimenova CS MES RK, 2020. 364 p.

The monograph presents a vision of the foreign policy of Kazakhstan and the countries of Central Asia in a multi-vector format, security, and priorities in the face of threats, challenges for the short and medium term.

The authors characterize the foundations of the system for ensuring national economic security in the context of global risks. The analysis of threats and challenges to the national security of Kazakhstan, their typology in the context of geopolitical processes. Scientific and methodological approaches to ensuring national security are revealed; the essence and content of the main types of security are considered. A historical-retrospective, political science and cultural-civilizational analysis of the multi-vector foreign policy of Central Asian countries, as well as a socio-philosophical analysis of regional and socio-cultural aspects of cooperation between Central Asian countries. The religious factor in the domestic and foreign policies of the Eastern countries in the new geopolitical conditions is considered. The assessment of the economic multi-vector foreign policy of Kazakhstan and the countries of Central Asia is carried out.

The research results can be used in the preparation of scientific and analytical materials for government bodies on the regulation of foreign policy and economic spheres, as well as in the development of courses in the disciplines of oriental, economic and regional studies.

К. Т. Жумагулов

АТТИЛА. ЛИЧНОСТЬ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭПОХА

Монография

Алматы: Қазақ университеті, 2020.

Эта книга – результат изысканий К. Т. Жумагулова, доктора исторических наук, профессора КазНУ им. аль-Фараби, првоеденных им в течение ряда лет на основе перевода и анализа редчайших хроник, манускриптов и других памятников поздней античности и средневековья, которые представлены на латинском, раннегерманских и скандинавских языках в архивах и книгохранилищах университетов и научных организаций Европы и Ватикана.

Как известно, Великая степь породила целую плеяду знаменитых деятелей. Достойное место здесь занимает прославленный полководец и правитель Гуннской империи Аттила (ок. 395–453 гг.). С полным основанием можно считать кагана Аттилу наиболее выдающейся личностью не только тюркского мира, но и всей мировой истории.

Гуннские пределы были раскинуты с востока на Запад – от Алтая, Средней Азии и Кавказа до Дуная и Рейна. Гуннский союз в Центральной Азии способствовал сложению впоследствии казахского этноса – древнего этноса Великой степи.

Профессор отмечает, что в науке настало время показать действительный первоначальный смысл прозвища «Flagellum Dei» («Бич Божий»), которым в ту пору окрестили Аттилу в некоторых церковных легендах. Внимательное профессиональное рассмотрение вопроса на основании редчайших разнообразных письменных свидетельств дает ключ для понимания и логического заключения, что определение это прежде всего связано с религиозной конфронтацией христианства с язычеством, т. е. тенгрианством гуннов. Именно с позиций тогдашней христианской идеологии отражен портрет «Бича Божьего», «безбожника Аттилы», антихриста… А это уже имеет совершенно иной оттенок в образе Аттилы, который до сих пор по инерции представляется при упоминании слов «Бич Божий» как воплощение злого, кровожадного и жестокого тирана и т. п.

Аттила выгодно отличался от своих современников – воителей, предпринимавших походы на Рим. Он проявил уважение к христианской религии и Римскому папе. Поэтому и сейчас в главном христианском храме мира – соборе Святого Петра в Риме можно увидеть изображение великого правителя Гуннской империи.

Книга снабжена иллюстративными материалами и может быть полезной всем, кто интересуется всемирной и отечественной историей.

Қ. Т. Жұмағұлов

АТТИЛА. ТҰЛҒА ЖӘНЕ ТАРИХИ ДӘУІР

Almaty: Kazakh University, 2020.

Бұл – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры, тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА Құрметті академигі Қ. Т. Жұмағұловтың Еуропа университеттері мен

Ватиканның мұрағаттары мен кітап қоймаларында латын, көне герман және скандинавия тілдерінде, кейінгі антикалық заман мен орта ғасырлардағы сирек кездесетін хроникаларды, қолжазбаларды және басқа да ескерткіштерді аудару және талдау негізінде жүргізген зерттеулерінің нәтижесі.

Ұлы дала атақты қайраткерлердің бірқатар саңлақтарын дүниеге әкелгені баршаға мәлім. Бұл жерде Ғұн империясының атақты қолбасшысы және билеушісі де лайықты орын алады Аттила (шамамен 395–453 жж.). Қаған Аттиланы тек түркі әлемінің ғана емес, бүкіл әлем тарихының ең көрнекті тұлғаларының бірі деп санауға болады.

Ғұн жерлері шығыстан батысқа қарай – Алтай, Орта Азия және Кавказдан Дунай мен Рейнге дейінгі территорияларға созылды. Орталық Азиядағы ғұн одағы қазақ этносының – Ұлы Даланың ежелгі этносының қалыптасуына өз үлесін қосты.

Профессор Аттиланы кейбір шіркеу аңыздарында «flagellum dei» («Бич Божий») деп айтылатын лақап атының шығу тегін, шын мәнін көрсететін уақыттың ғылымда келгендігін атап өтеді. Әр түрлі сирек кездесетін жазба деректер негізінде мәселені кәсіби тұрғыдан мұқият қарау керектігін, бұл анықтама бірінші кезекте христиан дінінің пұтқа табынушылықпен, яғни ғұндардың тәңіршілдігімен, діни қарсыласуымен байланысты деген логикалық тұжырымын ұсынады. Дәл сол кездері христиандық идеология тұрғысынан көрсетілген «Құдайдың соққысы», «құдайсыз Аттила», «антихрист» портреттері бейнеленген болатын. Ал бұл өз кезегінде Аттила бейнесіне мүлдем басқа көлеңке түсіреді, әлі күнге дейін инерция бойынша оған қатысты «Құдайдың азабы», зұлымдық, қантөгіс және қатыгез тиран және т. б. деген сөздер кездеседі.

Аттила өзінің замандастарынан – Римге қарсы жорық жасағандардан жақсы ерекшеленді. Ол христиан дініне және Рим Папасына құрмет көрсетті. Сондықтан, қазірдің өзінде әлемдегі басты христиан шіркеуінде – Римдегі Әулие Петр соборында Ғұндар империясының ұлы билеушісінің бейнелерін көруге болады.

Кітап иллюстрациялық материалдармен жабдықталған, дүниежүзі және отан тарихына қызығушылық танытқандарға пайдалы болуы мүмкін.

K. T. Zhumagulov

ATTILA. PERSONALITY AND HISTORICAL ERA

Алматы: Қазақ университеті, 2020.

This is the result of the Doctor of Historical Sciences, Professor of Al-Farabi KazNU, honorary academician of NAS RK Kalkaman Zhumagulov's research over a number of years based on the translation and analysis of the rarest chronicles, manuscripts and other monuments of late antiquity and the Middle Ages, which are presented in Latin, early Germanic and Scandinavian languages in the archives and depositories of universities and scientific organizations in Europe and the Vatican.

As you know, the Great Steppe gave birth to a whole galaxy of famous figures. A famous commander and ruler of the Hunnish Empire Attila (c. 395–453) plays a worthy place here. With good reason, the Khagan Attila can be considered the most outstanding personality not only of the Turkic world, but of the entire world history.

The Hunnish limits were spread from east to west – from Altai, Central Asia and the Caucasus to the Danube and Rhine. The Hunnish Union in Central Asia subsequently contributed to the formation of the Kazakh ethnos – the ancient ethnos of the Great Steppe.

The professor notes that in science the time has come to show the actual original meaning of the appearance of the nickname «Flagellum Dei» («Scourge of God»), which Attila was dubbed at that time in some church legends. Careful professional consideration of the issue on the basis of the rarest various written evidence provides a key for understanding and a logical conclusion that this definition is primarily associated with the religious confrontation of Christianity with paganism, i. e. Tengrianism of the Huns. It is from the standpoint of the Christian ideology of that time that the portrait of the «Scourge of God», «the atheist Attila», the Antichrist is reflected ... And this already has a completely different shade in the image of Attila, which is still presented by inertia when the word «Scourge of God» is mentioned as the embodiment of evil, a bloodthirsty and cruel tyrant, etc.

Attila favorably distinguished himself from his contemporaries – warriors who undertook campaigns against Rome. He showed respect for the Christian religion and the Pope. Therefore, even now in the main Christian temple of the world – St. Peter's Cathedral in Rome, you can see images of the great ruler of the Hunnish Empire.

The book is provided with illustrative materials and can be useful to everyone who is interested in world and national history.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Абсаликов Алмат – Қолжазбалар және сирек кітаптар ұлттық орталығының бас сарапшысы, парсытанушы

Әбусейітова Меруерт – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты жанындағы Тарихи материалдарды зерттеу бойынша республикалық ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Адилова Зайтуна – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің 1 курс магистранты

Алимова Дилором – Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясы Тарих институтының профессоры, тарих ғылымдарының докторы

Белгожа Ернұр – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтында ғалым хатшы, тарих ғылымдарының кандидаты

Дербісәлі Әбсаттар қажы – ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор

Искакова Зауре – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушысы

Медерова Дина – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты,

Мұқанова Гүлнар – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының кандидаты,

Ошан Жанымхан – Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

Сұлтанғалиева Гүлмира – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Дүниежүзілік тарих тарихнама және деректану кафедрасын меңгеруші, тарих ғылымдарының докторы, профессор

Табынбаева Зауре – ҚР БҒМ ҒК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты

Фишлер Альбер – профессор, академиялық пальма орденінің кавалері, ҚР Президентінің Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығының лауреаты, Франция

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Absalikov Almat – Chief Expert of the National Center for Manuscripts and Rare Books, Persian scholar

Abusseitova Meruert – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Sources, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Corresponding Member

Adilova Zaituna – 1st year master student of Al-Farabi Kazakh National University

Alimova Dilorom – Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Belgozha Yernur – Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies KN MES RK, Candidate of Historical Sciences

Derbisali Abdsattar – Academician, Doctor of Philology, Professor, Advisor to the Director, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Fischler Albert – Professor, Chevalier of the Order of Academic Palms, Laureate of the Prize of Peace and Spiritual Consent of the President of the Republic of Kazakhstan, France

Iskakova Zaure – Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University

Mederova Dina – Senior Research Fellow, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, candidate of Historical Sciences

Mukanova Gulnar – Candidate of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University

Sultangalieva Gulmira – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History, Historiography and Source Study, Al-Farabi Kazakh National University

Tabynbayeva Zaure – Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

Zhanymkhan Oshan – Candidate of Historical Sciences, Head of Asian-Pacific Area Department, R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абсаликов Алмат Амантайулы – главный эксперт Национального центра рукописей и редких книг, ирановед

Абусеитова Меруерт Хуатовна – директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, член-корреспондент НАН РК, профессор, доктор исторических наук

Адилова Зайтуна Зульмуратовна – магистрант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби

Алимова Дилором Акзамовна – профессор Института истории Академии наук Республики Узбекистан, доктор исторических наук

Белгожа Ернур Куатулы – ученый секретарь Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

Дербисали Абсаттар хаджи – академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор филологических наук, профессор

Искакова Зауре Ереновна – старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби

Медерова Дина Есиркеповна – старший научный сотрудник отдела восточного источниковедения, истории и культуры народов Востока Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

Муканова Гюльнар Кайроллиновна – кандидат исторических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби

Ошан Жанымхан – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

Султангалиева Гульмира Салимжановна – профессор КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук

Табынбаева Зауре Сыздыковна – ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, кандидат исторических наук

Фишлер Альбер – профессор, кавалер Ордена академических пальм, Лауреат Премии мира и духовного согласия Президента РК, Франция

Уважаемые коллеги!

Институт востоковедения Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан продолжает издание научного журнала «SHYGYS» («Восток»). В журнале публикуются научные исследования казахстанских и зарубежных ученых по различным направлениям востоковедения.

Журнал выходит на казахском, русском, английском, французском и немецком языках.

Редакция журнала «SHYGYS» принимает к публикации статьи, которые должны соответствовать следующим требованиям:

– статьи следует отпечатать в двух экземплярах, 14-м кеглем, шрифтом Times New Roman через один интервал, с соблюдением полей в 2 см со всех сторон. Статьи заверяются подписью автора (авторов). К рукописи прилагается электронный вариант статьи в формате Microsoft Word, графические материалы необходимо предоставлять отдельными файлами с расширениями jpeg или tif и разрешением не менее 300 dpi. К графическим материалам обязательны подписи;

– сноски даются в следующем виде: в тексте статьи приводится номер по порядку в квадратных скобках, а в конце – автор (Ф. И. О.), название статьи, название источника (книги, журнала), место, месяц и/или год издания;

– графики, диаграммы, иллюстрации и другие графические материалы распечатываются на отдельных листах. В тексте указывается желаемая позиция для размещения графических материалов и приводятся подписи к ним;

– к статье прилагаются резюме на трех языках: русском, казахском и английском, с Ф. И. О. и названием статьи.

– к статье прилагаются следующие сведения об авторе: фамилия, имя, отчество, место работы, ученая степень и должность, служебный и домашний адреса, номера служебного и домашнего телефонов.

Рукописи статей не возвращаются и не рецензируются.

Ответственность за содержание статей несет автор (авторы).

Редакция журнала оставляет за собой право публикации или отклонения рукописи.

Адрес редакции:
Республика Казахстан, 050010
Алматы, ул. Курмангазы, 29
Тел. (727) 261-16-01
Факс (727) 261-46-00
E-mail shighistanu@mail.ru, uly.dala2017@mail.ru

Ссылка при перепечатке на журнал «SHYGYS» обязательна.

Подписаться на журнал «SHYGYS» («Восток»)
можно в любом отделении «Казпочты».
Подписной индекс 75117 (для подписчиков из Казахстана).